

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/17 Fall 2016, p. 373-404

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10020>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 12.10.2016 ✓ Accepted/Kabul: 12.12.2016
✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Mehmet KORKMAZ – Yrd. Doç. Dr.
Elif KARA

This article was checked by iThenticate.

PSIKANALİTİK KİŞİLİK KURAMLARINA GÖRE GELİŞİM VE DEĞİŞİMİN İMKÂNI

Yusuf Bahri GÜNDOĞDU*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Psikanalitik kuramların sağlamış olduğu verilerden hareketle din eğitimi açısından gelişim ve değişimin imkânını ortaya koymaktır. Din eğitiminin kişilik bütünlüğüne sahip mü'min bireyler yetiştirme ideali, gelişim psikolojisinin ortaya koyduğu verileri dikkatlice incelemeyi gerektirmektedir. Yapılan bu incelemede, Psikanalizin kurucusu Freud'un beş yaşından sonraki değişimi kabul etmediği anlaşılmaktadır. Adler de bu görüşe katılmaktadır. Kişilik gelişiminde içgüdüleri öne çıkararak Freud, bununla beraber aile çevresinin etkisiyle çocukta üst-benliğin gelişerek çocuğun davranışlarını kontrol altına alabildiğini kabul etmektedir. Yeni-Freudcu psikologlar, kişilik gelişimindeki ilk beş yılın önemini kabul etmekle birlikte, sonraki dönemlerde de gelişimin devam ettiğini vurgulamaktadırlar. Kişilik gelişimindeki sosyal ve kültürel etkiyi ihmal eden Freud'un aksine, yeni-Freudcu psikologlar kişilik gelişimindeki sosyal ve kültürel etkiyi artan bir şekilde dile getirmişlerdir. Gelişim evrelerini sekiz dönem halinde detaylı bir şekilde inceleyen Erikson, yaşam boyu gelişim anlayışıyla gelişim ve değişimin sürekliliğini net bir şekilde ortaya koymuştur. Daha da önemlisi Erikson, bir önceki evrede oluşabilecek bir hatanın, bir sonraki evrede düzeltilebilme imkânını dile getirmektedir. Freud ve Adler'a göre ilk beş yıl, Sullivan'a göre ön ergenlik, Erikson'a göre ergenlik, Jung'a göre orta yaş dönemi kişilik gelişiminde kritik öneme sahiptir. Din eğitimi penceresinden bakıldığında, Psikanalitik kuramın dikkatlerden kaçırılmaması gereken pek çok veri sağladığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kişilik, Psikanaliz, din eğitimi, gelişim, değişim.

---

* Yrd. Doç. Dr. Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi, El-mek: yusufbahri@odu.edu.tr

---

**THE POSSIBILITY OF DEVELOPMENT AND CHANGE BY
PSYCHOANALYTIC THEORY OF PERSONALITY**

ABSTRACT

The purpose of this study is to identify possibilities and paths of the personality change by taking advantage of the data presented by the science of psychology. The ideal of the religious education for edification of faithful individuals with integrity requires careful examination of the data revealed by developmental psychology. In this study, the views of psychoanalysis, which is the first theory of personality, related to development and change have been investigated. Freud, who was accepted as the most important name of the history of psychology and the founder of the theory states that the development of personality is completed within the first five years. In the meantime, Freud, who emphasizes the instincts in personality development, believes that superego of the child can control the behaviors by developing under the influence of the family environment. Neo-Freudian psychologists admit the importance of the first five years in the development of personality as well as emphasizing that the development continues in the next periods too. Unlike Freud who neglected social and cultural influence in the development of personality, neo-Freudian psychologists have increasingly expressed the social and cultural influence of the development of personality. Erikson, who investigated in detail the phases of development in eight periods; with the lifelong developmental understanding which he revealed, presented clearly the continuity of the development and change. More importantly Erikson, an error that may occur in an earlier stage, articulates the opportunity to be corrected at a later stage. According to Freud and Adler, the first five years, according to Sullivan pre-adolescence, according to Erikson adolescence, according to Jung middle age is the critical period. From the point of view of religious education, it can be said that psychoanalytic theory provides many experimental data which should be taken into consideration.

STRUCTURED ABSTRACT

Human has continuously asked questions about himself and searched for an answer to those questions since the ancient ages. And the question “*Does man change?*” is one of those eternal questions about mankind. The issue of understanding man, which was a mental and philosophical effort in the beginning, has become the only subject of the science of psychology for more than a century. Despite the philosophical heritage accumulated over thousands of years and the experimental studies of recent times, man still remains to be a big “mystery” to us. Altogether, when it comes to accessing reliable and scientific data on man, the only resource to be resorted to is again the data provided by the psychology.

Education, which may be defined as the effort to shape man in line with a certain model, has to apply to the science of psychology to learn about the development and change potential of man. The success of

---

Turkish Studies

educational studies depends closely on following the results revealed by the science of psychology concerning man's development and change. Accordingly, the religious education's ideal to raise faithful individuals with personal integrity entails taking into consideration the data provided by developmental psychology.

As a result of the man's complex and complicated nature, there is no conventional definition of personality. However, one may tell that the two most emphasized characteristics of such definitions are its uniqueness and consistency. The most remarkable aspect of personality is its uniqueness. In fact, it is widely agreed by the psychologists that there are as many personalities as the number of individuals. The second aspect emphasized in the definitions of personality the concept of consistency. There must be a continuity and consistency in an individual's attitudes and behaviors to speak of a certain personality. While the concept of consistency helps us better understand the nature of personality, it faces us to another question on the other hand: "If our behaviors show consistency, then how could a change be possible?"

While emphasizing the consistency as one of the main elements of personality, the field of psychology also exposes the personality's possibility and potential to change. At this point, one must look at the data revealed by the personality theories with respect to possibility of change. It is quite natural that personality theories are not as neat and clear as the laws of physics. However, the data revealed by the personality theories with the respect to man must be reviewed carefully. As a matter of fact such theories focusing on a different aspect of personality endeavor to provide the most reliable and coherent information to the science world on the basis of the observation and accumulation of many years. As the comprehensive analysis of all personality theories exceeds far beyond the limits of a single article, this study analyzes only the views of the psychoanalytical approaches on the development and change of personality. When we speak of psychoanalysis, we mention Freud in the first place. Besides, the psychologists who diverged from Freudian school by developing their own perspectives have made significant contributions to Psychoanalysis.

There are two important models in Freud's configuration of personality. These are topographical model and structural model. When we look at from the perspective of religious education, the most important concept of topographical model is unconscious. Although Freud faced various criticisms for developing this concept, the "power of unconscious" has long been used by different segments for different purposes. Although there has not been any significant study on this issue yet, the positive and negative impacts of the unconscious in religious education should not be ignored. In the structural model developed by Freud, the concept of superego becomes prominent with respect to religious and moral development. According to this model, superego operating on the moral principle has the power to control id which operates on the pleasure principle. Considering that the superego develops at the ages of 4-5, it turns out that the family has a tremendous responsibility. It is the responsibility of the family to develop a strong sense of conscience and superego in the child. According to Freud, superego develops at the age of five and this age marks the end of personality's development. There

---

Turkish Studies

cannot be a significant development or change in personality after this period.

Adler agrees Freud's view that the personality development ends at the age of five. However, Adler also emphasizes the effects of parents which were not dwelled upon enough by Freud. In his view, the attitudes of parents play important role in the child's personality problems in his/her latter ages. Another difference between Freud and Adler is that Adler does not handle the personality development in certain periods.

Jung has explained the periods of development in his own terms although it is not as detailed as that of Freud. Jung has emphasized the "middle life" stages against the pregenital phase. According to Jung, the critical threshold at the ages of 35-40 shapes the whole personality.

The main emphasis of Horney is the cultural and social effects neglected by Freud. Horney, who studied all his academic life the cultural and social effects on personality development, has made significant contributions to psychology in this field. According to Horney, the childhood experiences, as well as the cultural effects, are of paramount importance in personality development.

Sullivan rejects Freud's hypothesis that our behaviors are shaped by our instincts and states that the personality is shaped by social forces. Sullivan suggests that the child's nature is ready to be affected by others due to the long period of dependency that the child experienced. Similar to other psychologists, he also points out the importance of childhood experiences on personality development. Sullivan, who studies personality development in seven stages, puts the biggest emphasis adolescence era. As a matter of fact, three of these seven stages include adolescence era. According to Sullivan, the experiences of the early adolescent are extremely important for the personality development. Because mistakes made earlier can be corrected during preadolescence, but errors made during preadolescence are nearly impossible to overcome in later life.

We see that Erikson carried the views on personality development to a step forward. Erikson examines the stages of personality development in eight stages, which was previously studied in seven stages at most. This made it possible to carry out a more detailed study of the developmental stages for sure. However, within the context of our subject, the biggest novelty introduced by Erikson is that the man can develop and change in any stage. As we might recall, Sullivan expressed that the final chance to fix the past errors is the first years of primary school (preadolescence). Erikson states that personality development does not end with adolescent but continues throughout the whole life. Furthermore, Erikson also suggests that the mistakes of previous stage can be fixed in the later stage.

As a result, psychoanalytical theory provides non-negligible and important data on the development and change of personality to those teaching religion or those who assume responsibility of educating a child. The early years of childhood are of paramount importance for personality development. Altogether, there are risks and opportunities in the later ages for radical changes of personality. Social and cultural environment,

---

Turkish Studies

especially the family, plays a big role in a healthy and correct development of personality. The primary school years are a prime opportunity to fix certain mistakes in the family environment. One must pay attention to the sensitivity of adolescent era during which the sense of identity develops and the middle age stage when man seeks the sense of integrity. At the latest version of psychoanalytical theory, the possibility of “lifelong development” as expressed by Erikson must be turned into an opportunity to develop a healthy and complete personality by those assuming the theoretical and practical responsibility of religious and moral education.

Keywords: Personality, Psychoanalysis, religious education, development, change.

I. Giriş

Her din, bir değişim davetidir. Bütün dinler insanları bir değişime ve dönüşüme davet eder. Bu durum, İslam dini için de geçerlidir. İnsanlığa son çağrı olarak kabul edilen İslam, hakikati yitirmiş insana hakikati gösteren; buna uygun olarak da, kimlik ve kişilik inşâ eden bir din olarak görülebilir.

Şüphesiz her kimlik inşâsı, belli bir model üzerinden yürütülür. İslam da, -uygun gördükleri müstesna- Câhiliyye döneminin müşrik karakterini reddetmiş (Izutsu, 2013, s.61), yerine “ilk emir”le birlikte mü’min karakterinin inşâ sürecini başlatmıştır. Pek tabidir ki, istenmeyen ve reddedilen kişilik yapısından, istenen ve hedeflenen kişilik yapısına doğru yapılan yolculukta bir modele ihtiyaç duyulur. Zira “insanın durumunu anlamayı ve onu değiştirmeyi amaçlayan bütün girişimlerin temelinde *“bir insan modeli”* vardır.” (Kağıtçıbaşı, 1990, s.19). Bu doğrultuda Kur’an-ı Kerim’in ortaya koyduğu model, “mü’min insan modeli”dir (Haşimî, 2015). Kur’an-ı Kerim böyle bir modeli ortaya koymakla kalmamış, bunun en güzel örneği olarak Hz. Muhammed’i göstermiştir (Kur’an, 33/21; Kılıç, 2015, s.156-157). Nitekim Hz. Aişe hadisi, ortaya koyduğu örneklikle, Hz. Muhammed’in Kur’an’daki ideal mü’min modelini her yönüyle hayatına yansıttığına dair delil olarak gösterilebilir (Müslim, H. No:746).

Kur’an’da ortaya konulan insan modeli bize değişimin yönünü göstermektedir. Ancak bu durum yeterli değildir. Zira değişimin yönü ve modeli belli olduktan sonra, şu sorular akla gelmektedir: *“Değişimin ve dönüşümün imkânı var mıdır?”*, *“Değişim nasıl gerçekleşecektir?”*. Bununla birlikte değişim konusu, gelişimden bağımsız düşünülemez.

Psikoloji: İnsanı Anlama Çabası

İnsanı değiştirebilmek için öncelikle insanı anlamının gerekliliği açıktır. Geçmişten günümüze insanı anlamak, kişiliği kavramak adına çok sözler söylenmiş, fikirler serdedilmiştir (Cassier, 2009; Carrel, 2015; Urhan, 1998; Akarsu, 1998; Günay, 2003). Günümüzde insanı anlamının en önemli yolu, İslam literatüründe *“ilmu’n-nefs”* (Kutluer, 2000:148-151) diye tabir edilen ruh biliminin (psikoloji) verilerinden yararlanmaktır. Hatta öyle ki, İslam anlayışına göre *“mü’min kişilik”* inşâsında ya da kişiliğin eğitimle şekillenen yanlarının tespitinde psikolojinin verilerinden yararlanmak kaçınılmazdır (Jung, 1997:122; Trout, 1928; Slaght, 1928; Ekşi, 2006:183). İnsanda davranış değişikliğini hedefleyen eğitim bilimi (Erden, 2005:15; Korkmaz, 2010:239-256), bu değişimin imkânını insan davranışlarını inceleyen psikolojiden öğrenmek zorundadır. Eğitime yön vermek isteyen bir pedagogun, psikolojinin rehberliğini göz ardı etmesi düşünülemez (Ülken, 2013:91). Şüphesiz psikoloji biliminin sağladığı veriler ve geliştirdiği usuller; eğitime, din eğitimine ve din eğitiminin kişilik bütünlüğüne sahip bireyler yetiştirme misyonuna

kalıcı katkılar sağlayacaktır. Nitekim eğitim biliminin psikoloji ile sağladığı işbirliği, hem eğitimin bağımsız bir bilim dalı olmasına, hem de eğitimde yeni alanların doğmasına imkân sağlamıştır (Bilgin, 2001:36; Selçuk, 2005:23; Bayraklı, 1997:25; Tosun, 2002:62; Cebeci, 1996:36; Saroglou, 2000:123-144).

Her ne kadar insanı anlamak ve tanımaktan bahsetsek de, bunun kolay bir yol olduğu söylenemez. Adler'in yalın bir şekilde ifade ettiği gibi “*insanı anlamak kolay değildir*” (Adler, 2004:76). Modern öncesi dönemlerin ortaya koyduğu asırlık çabaları göz ardı etsek bile, modern psikolojinin hiç de azımsanamayacak yüz elli yıllık geçmişi, insanı anlama ve tanıma noktasında bizleri henüz kesin bir sonuca götürememiştir Hatta öyle ki, insanın doğuştan getirdiği ya da sonradan edindiği bütün eğilimlerini ve karakterini tanımış olsak ve bunun üzerine dış dünyadan gelen bütün etkileri bilsek, yine de insanın davranışlarını kestirmek mümkün olmayabilir (Akarsu, 1998:94-95). Başka bir ifadeyle, aynı anda pek çok uyarana maruz kalan bir insanın, bunun sonucunda nasıl bir tepki vereceğini tümüyle öngörmek imkânsızdır.

Kişilik üzerine yapılan çalışmaları, bir yapbozun parçaları gibi görmek mümkündür. Yapbozun her bir parçası yerine konuldukça, kişilik daha iyi anlaşılmaya başlar. Ancak bütün bu çabaların sonunda görülecektir ki, aslında bu hiç bitmeyecek bir yapbozdur (Burger, 2006:43). Freud'un (2012:331) da itiraf ettiği gibi, parçaları ruhbilimsel olasılığa uygun olarak birleştirmek, gerçeğe ulaşmanın bir garantisi olamaz. Ancak bu durumu doğal karşılamak gerekir. Zira insan, çok katmanlı (Merter, 2016) ve oldukça kompleks (Carrel, 2015:13) bir varlıktır. Cüceloğlu'na (2015:406) göre, insanoğlu kâinatın en karmaşık yaratığıdır. Gordon Allport da benzer bir vurguyu yaparak “*İnsan öylesine karmaşık bir varlıktır ki onu incelemek için geçerli her türlü yöntem kullanılmalıdır.*” demektedir. Psikoloji bilimi de, böylesine karmaşık bir yapıya sahip insanın farklı özelliklerini çeşitli başlıklar altında ele almış, insanın yapısı ve davranışları hakkında çeşitli kuramlar geliştirmiş ve açıklamalar getirmiştir. Bugün için, “kişilik” konusunun psikolojinin diğer sahalarına uzanan, canlı ve sağlıklı bir alan haline geldiği rahatlıkla söylenebilir (Burger, 2006:15).

Kişiliği anlama çabalarının çok eskilere dayandığı söylenebilir. Zira insan her daim “kendi”sinin bilgisine ulaşmayı arzu etmiştir (Taylor, 2012:276). Öyle ki, insanın tabiatı anlama çabasına giriştiği antik dönemde dahi, anlamaya çalıştığı şey kendisidir (Günay, 2003:13). Ancak bütün bu çabalarının sonunda, insanın en az tanıyabildiği varlık yine kendisi olmuştur (Geçtan, 1992:5). Kişiliği anlama çabalarının en eskisi olarak, Gılgamış destanındaki cesaretli, kibirli ve asi yürekli şeklindeki tanımlamalar gösterilebilir (Taymur&Türkçapar, 2012:154-177). Daha sonra, Hipokrat da vücut salgılarına göre dörtlü bir tasnif geliştirmiş ve bu tasnif 18.-19. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur (Fromm, 2015:80; Taylor, 2012:289; Baymur, 1994:252-253). Günümüzde ise “büyük beşli” (Bkz. McCrae&Costa, 2008:159-181; Burger, 2006:251-259) olarak isimlendirilen kişilik tasnifi genel kabul görmektedir. Araştırmacılar, hâlihazırda “yetişkin kişiliğinin beş temel yönde görülen farklılıklar bağlamında yeterli bir şekilde açıklanabileceği konusunda hemfikir” görmektedirler (Bee&Boyd, 2009:491; Burger, 2006:257).

Kişilik, hakkında konuşulması zor konulardan biridir. Tanımlanmasından tutun da “bi hakkın” mahiyetinin anlaşılmasına kadar kişilik kavramı her noktada zorluklar taşır. Bundan dolayıdır ki, kişiliğin üzerinde uzlaşmış bir tanımı yoktur (Schultz&Schultz, 2005:10; Bee&Boyd, 2009:490; Cüceloğlu, 2015:404; Burger, 2006:22; Baymur, 1994:15; İnanç&Yerlikaya, 2014:2). Zira “*mikro kozmos*” (Schumacher, 2015:53) olarak da nitelenen insanı, bir takım tanımlara indirgemek kolay ve hatta mümkün değildir. Kişilik kavramının taşıdığı zorlukları da dikkate alarak, tanıma geçmeden önce, kişilikle ilgili kavramlara kısaca değinmek faydalı olabilir. Psikologlar, karakter, mizaç, benlik ve kimlik gibi kavramları, kişilikle ilgili kavramlar arasında saymaktadırlar ki aşağıda sırasıyla ele alınacaktır.

Turkish Studies

Mizaç (huy), bir insanın duygusal ve devinimsel hayatının bütünü olarak kabul edilmektedir. Mizaç konusunu inceleyen araştırmacıların büyük çoğunluğu, mizaç özelliklerinin genetik olarak doğuştan geldiğini kabul etmektedirler (Kulaksızoğlu, 2002:106; Baymur, 1994:252; Arkar vd., 2005:190-204; Bee&Boyd, 2009:500, 535). Bununla birlikte mizaçın bir kader olmadığını da belirtmek gerekir. Zira mizaç, hayat süresince çevresel etkilerle bir dereceye kadar değişim gösterebilmektedir (Sayın&Aslan, 2005:276-283). Örneğin anne-baba tutumları, çocuktaki mizaç özelliklerinin güçlenmesi ya da zayıflaması sonucunu doğurabilir.

Karakter (seciye/meşrep) ilk günden itibaren çevrenin ve eğitimin etkisiyle gelişen, sonradan edinilen tutumlardır. Bu yönüyle karakter, insanın zamanla şekillenen ve değişen yanlarını ifade eder (Mart, 1956:116; Baymur, 1994:252; Sayın&Aslan, 2005:276-283). Karakter sözcüğü sıklıkla ahlakî özellikleri anlatmak için kullanılmaktadır (Çamdibi, 1983:46; Kulaksızoğlu, 2002:106). Karakteri inşa eden, değerlerdir. Buna göre, değerler eğitimi karakter eğitimi olarak nitelenebilir.

Kişilik genetik temellere dayanan mizaç ve sonradan kazanılan karakteri içine alan geniş bir kavramdır. Mizaç ve karakterin anlamlı bir bütün oluşturması, kişiliği meydana getirir (Akiskal vd, 1985:192-198; Armaner, 1973:143-149; Turan, 2009:16). Bu yönüyle mizaç ve karakter, tek başına kişiliğimiz değil, kişiliğimizi oluşturan temel unsurlardır. Mizaç üzerine çalışanların çoğu, mizaç kişiliğinin duygusal alt katmanı olarak görürler (Bee&Boyd, 2009:496). Bu görüşe göre, kişilik mizaç temeli üzerine inşa olur. Yukarıda verilen mizaç ve karakter özelliklerine “değişim” ya da “kararlılık” açısından bakıldığında, mizaçın daha çok “tutarlılık”, karakterin ise kişiliğin “değişim” yönünü gösterdiği söylenebilir.

Benlik, -en genel anlamda- kişinin kendisi hakkındaki algılamaları ve değerlendirmeleri olarak ifade edilebilir. Benliğin zaman zaman kişilikle aynı anlamda kullanıldığı görülse de, (Kulaksızoğlu, 2002:106) aslında benlik, kişiliğin öznel yanını oluşturur. **Kimlik** ise “birinin belli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü” olarak tanımlanabilir (Taylor, 2012:63).

Bir kavramın kökenine gitmek, kavramın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Kişilik kavramının etimolojisine bakıldığında, Latince kökenli “persona” sözcüğünden türetildiği görülecektir. “Persona” ise tiyatrocuların oyunlarında kullandığı “maske” anlamına gelmektedir (Allport, 1956:25-26). “Persona” sözcüğü, Roma döneminde anlam genişlemesi yaşayarak, oyuncunun takındığı maske yerine, bizzat oyuncunun kendisi için kullanılmaya başlanmıştır. Bugün için ise, pek çok psikolog Latince “per sonare” (içinden tınlama) anlamını kabul etmektedirler (Evrin, 1976:76).

Kişilik kavramı kullanıldığında, genelde bununla neyin kastedildiği kolaylıkla anlaşılır. Ancak sıra kişiliğin formal bir tanımını yapmaya gelince, durum biraz güçleşir (Cüceloğlu, 2015:404; Schultz&Schultz, 2005:9). Kişiliği tanımlamanın güçlüğü, birbirinden farklı pek çok kişilik tanımının yapılmasına neden olmuştur. Gordon W. Allport, bir incelemesinde kişilik kavramının farklı 48 tanımına rastladığını ifade etmektedir (Baymur, 1994:253). Şüphesiz Allport’un tespit edemediği ya da kendisinden sonra yapılan pek çok yeni tanım da olabilir. Yapılan tanımlardan bazılarını incelemek istiyoruz.

Burger’ın (2006:23) tanıma göre kişilik “Bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçlerdir.” Bee & Boyd’a (2009:490) göre ise, “bireyi diğerlerinden ayıran ve diğer insanlarla ilişkilerinde gözlemlenen görece kalıcı tepki ve etkileşim örüntüleri”dir. Schultz & Schultz da (2005:10) kişiliği “bir şahsın karakterine ait, nevi şahsına münhasır, görece kalıcı dâhilî ve hâricî özellikler” olarak görmektedir. Konu ile ilgili Türkçe literatür tarandığında, Cüceloğlu’nun (2015:404) “Bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimi” tanımıyla karşılaşırız. İnanç & Yerlikaya da (2014:3), Cüceloğlu’nun tanımına

yakın bir şekilde “Bireyi diğerlerinden ayıran; bireye özgü, tutarlı ve yapılaşmış özellikler bütünü” tanımını yapmıştır. Çeşitli kişilik tanımlarının ortak yönlerini dikkate alarak yapılan başka bir tanımda ise kişilik, “bireyin kendisine özgü ilgi, algı ve yorumlama tarzlarına bağlı olarak oluşan nispeten karakteristik yapı arz eden duygu, inanış, tutum ve davranışların bütünü” (Turan, 2009:15) olarak görülmektedir. Yukarıda yer verilen tanımlar dikkatle incelendiğinde, tanımların ittifak ettiği bazı noktaların olduğu görülecektir. Bunlar; kişiliğin “*kişisel farklılıklar*” ve “*tutarlılık*” özellikleridir.

Tanımların kesiştiği ortak noktalardan birincisi olan “*kişisel farklılıklar*”, literatürün en çok üzerinde durduğu konulardan biridir (Fromm, 2015:79; Fromm, 2016a: 269-270; Carrel, 2015:190, 219; Senemoğlu, 1997:78; Schultz&Schultz, 2005:10; Baymur, 1994:252; İnanç&Yerlikaya, 2014:3; Kulaksızoğlu, 2002:106). Birbirlerine çok benziyor görünseler de, bütün insanlar farklı ve biriciktir. Allport bu durumu şöyle ifade ediyor: “İnsanın en ayırt edici özelliği, onun bireyselliğidir. Onun gibi bir kişi dünyaya asla gelmemiştir ve bir daha da gelmeyecektir.” (Akt. Burger, 2006:21). Alfred Adler’in geliştirdiği kurama “Bireysel Psikoloji” adını vermesinin nedeni, her bireyin ayrı ayrı biricikliğini vurgulamasından kaynaklandığı düşünülebilir (Schultz&Schultz, 2005:125; İnanç&Yerlikaya, 2014:43).

Kişilik tanımlarının vurguladığı ikinci özellik ise “*tutarlılık*”tır (Burger, 2006:23; Schultz&Schultz, 2005:10; Senemoğlu, 1997:78; Taymur vd., 2012:154-177). Tutarlılık kavramıyla “davranışın sürekliliği, durumdan duruma değişmediği” anlaşılabilir. Hiç şüphesiz tutarlılık, kişilik denince akla gelen en önemli kavramlardan biridir. Zira devamlılık göstermeyen davranışların, ferdin kişiliğini tanımlamayı zorlaştıracacağı açıktır. Kimilerine göre, kişiliğin tutarlılığı ile “*persona*” kelimesi arasında bir bağ bulunmaktadır. Bu bakış açısına göre, oyuncuların yüzlerine taktıkları maskeler onların mimiklerini gizleyerek seyircilerin karşısında sürekli ve sabit bir yüz ifadesiyle kalmalarını sağlamaktadır (Uysal, 1996:25). Bu anlamda maskenin, kişiliğin tutarlılık ve devamlılık özelliğini vurguladığı söylenebilir.

Tutarlılık, bir kişinin benzer bir durumda benzer bir davranışı yapması olarak da ifade edilebilir. Bununla birlikte, bireyler bazen alışlagelmişin dışına çıkabilirler. Örneğin, sakin yapısıyla tanınan birisini bir gün bir duruma bağlı olarak endişeli, telaşlı, panik ya da öfkeli görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, kişiliğin tutarlılığı konusunu incelerken, “durum ve davranış” (Bkz. Burger, 2006:21-22; Fazlıoğlu, 2015:114) ilişkisini de hesap etmek gerekir. Ancak eğer kişilikten bahsediyorsak, davranışlarımızı sadece içinde bulunulan durumlara göre değişen anlık tepkilerden ibaret göremeyiz. Bazen uygunsuz tepkilerde bulunsa da insan, genel olarak davranışlarında belli bir tutarlılığı sürdürmeye çaba sarf eder (Geçtan, 1995:127). Kişilik açısından bakıldığında, insanların tutum ve davranışlarında belli bir tutarlılık beklemek doğaldır.

Yapılan tanımlar ve bu tanımların kesiştiği ortak noktalar, bizi çalışmamız bağlamında önemli bir soruyla karşı karşıya getirmektedir: “*Eğer davranışlarımız tutarlılık gösteriyor, süreklilik arz ediyorsa, bu durumda kişiliğin değişimi nasıl mümkün olacaktır?*”, “*Var olan kişilik potansiyeli, arzu edilen yönde nasıl geliştirilecek ya da menfi kişilik yapıları müspet yöne nasıl evrilecektir?*”

Neyse ki, kişiliğin tutarlılık yönünü gösteren psikologlar, onun değişebilir yanlarını da anlatıyorlar. Kişiliğin sürekliliğini dile getirenler, onun zamanla değişebileceğinin de hesaba katılmasını istemekte, kişiliğin sürekli gelişim gösteren bir süreç olduğunu dile getirmektedirler (Fromm, 2016b:209-214; Charles Taylor, 2012:83, 89; Burger, 2006:23; Atku, 2016:162-177). Başka bir ifadeyle, kişiliğin tutarlılık özelliği yanında, değişime uyum sağlama vasfı da bulunmaktadır. Buna göre, kişilik sonlanmış, donmuş bir yapı değil (Baymur, 1994:255); aksine dinamik bir gelişim sürecidir (Fromm, 2016a:303).

***

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/ 17 Fall 2016

Kişiliği anlama çabalarının hepsi bir kuramla başlar (Burger, 2006:35). Kuram, “bütünsel bir bilgi sistemi içinde, konusunun bir bölümüne ya da tamamına ilişkin açık ve sistematik bir görüş ortaya koyan soyut, genel ve açıklayıcı ilke” (Cevizci, 1997:428) olarak tanımlanabilir. Kişilik kuramcıları, insan kişiliğinin nasıl yapılandırıldığına ve nasıl işlediğine dair kapsamlı modeller sunmuşlardır. Geliştirilen bu modellerden bir kısmı kişilikteki farklılıkların nasıl oluştuğuna yoğunlaşırken, diğer bir kısmı da kişiliğin nasıl geliştiğine ve değiştiğine odaklanmıştır (Burger, 2006:34-35). Bu çalışmanın da üzerinde durduğu konu, kuramların kişilik gelişim ve değişimine dair ortaya koyduğu verilerdir.

İnsan kişiliğinin girift ve gizemli yapısı, psikologların birbirinden farklı kişilik kuramları geliştirmelerine neden olmuştur (Cüceloğlu, 2015:406) Bununla birlikte hiçbir kişilik kuramı, fen bilimlerinin sahip olduğu kesinliğine ulaşamamıştır. Bunun temel nedeni olarak, maddeye nazaran, mana yüklü insanın daha karmaşık yapısı gösterilebilir. Şüphesiz bunda Psikolojinin göreceli olarak genç bir disiplin olmasının da etkisi vardır (İnanç&Yerlikaya, 2014:5-6).

Farklı varsayımlarla çalışma yürütenlerin, bunun sonucunda farklı sonuçlar elde etmeleri doğaldır. Kişilik kuramları da, farklı bir bakış açılarıyla insan kişiliğini açıklamaya çalışmaktadır. Her bir kuram, insan gelişiminin belli bir alanına odaklanmakta, kişiliğin farklı bir boyutunu vurgulamaktadır (Burger, 2006:35; İnanç&Yerlikaya, 2014:5). Freud’un dediği gibi, “yapılması gereken, sunulan malzeme içinden yararlı görüleni kabul etme ve uymayanı reddetmektir.” (Freud, 2012:331). Zira yapılan çalışmaların hiç birisi kusursuz değildir ve her birinin güçlü ve zayıf yönleri vardır. Bir kuram kişiliğin bir yönünü açıklamakta daha başarılı iken, diğer bir kuram başka bir yönünü açıklamakta daha başarılı olabilir (Bee&Boyd, 2009:71; İnanç&Yerlikaya, 2014:6-7; Burger, 2006:25). Kişilik kuramlarına nasıl yaklaşmamız gerektiğine rehberlik eden bu sözler, bu çalışmanın da temel anlayışını yansıtmaktadır. Zira bu çalışmada, biri diğerine üstün tutulmadan, kuramların kişiliğe, kişiliğin gelişim ve değişimine dair neler söylediğine bakılacaktır. *Böylelikle, kişilik kuramlarının gelişim ve değişimin imkânına dair görüşleri tespit edilecek, mü'min kişilik inşasında din eğitimcilerinin dikkate alması gereken kritik süreçler ortaya konacaktır.* Bununla birlikte, bu sınırlı çalışmada bütün kişilik kuramlarına yer vermek mümkün değildir. Bu sebeple çalışma, ilk kişilik kuramcısı olan ve sonraki kuramlara da etki eden Sigmund Freud tarafından ortaya konan ve aynı anlayışın devamı olarak yeni-Freudcu psikologlar tarafından geliştirilerek sürdürülen Psikanalitik yaklaşımın gelişim ve değişim konusunda neler söylediğiyle sınırlandırılmıştır. Çalışmanın sınırlılıklarından bir tanesi de, din eğitimi penceresinden bakılan hususlar, ancak Psikanalitik kuramcıların gelişim ve değişim konusunda dikkat çektikleri hususlar olacaktır.

II. Psikanalitik Yaklaşımlar, Gelişim ve Değişim

Kişiliğin doğası üzerine asırlardır fikir yürütülmüş olsa da, bilinen ilk kişilik kuramcısı Sigmund Freud’dur (Schultz&Schultz, 2005:43; Burger, 2006:71). Onun yazdığı eserler insanın doğasını yeni bir gözle görmeye, bireyin davranışlarını yeni bir açıdan algılamaya yol açmıştır. Psikoloji tarihinin en çok bilinen ve en çok tartışılan ismi olan Freud, bugün kendini tümüyle takip eden psikologlar bulamasa da, modern psikolojinin oluşumuna katkısı bütün psikologlar tarafından kabul edilmektedir (Cüceloğlu, 2015:406; Burger, 2006:103; İnanç& Yerlikaya, 2014:36).

Freud geliştirdiği kuramla, sadece takipçilerini değil, karşıtlarını da etkilemeyi başarmıştır. Böylelikle hem Psikanalitik yöntemin gelişmesine, hem de karşıt başka kuramların ortaya çıkmasına etki etmiştir. Buna göre, bütün kişilik kuramlarının az ya da çok Freud’dan izler taşıdığı söylenebilir.

Freud’un etkisi sadece psikolojiyle sınırlı kalmamış; felsefeden sanata, tiyatrodan sinemaya, politik yarışlardan reklamcılık anlayışına, eğitimden günlük yaşama ve hatta dine kadar çok geniş bir alana nüfuz etmiştir (Furseth&Repstad, 2013:85; Schultz&Schultz, 2005:87; Cüceloğlu, 2015:406; Burger, 2006:72; Geçtan,1995:71). Freud da kuramını geliştirmekle yetinmemiş, aynı

zamanda onun farklı alanlardaki önemini ve katkısını bizzat kendisi göstermeye çalışmıştır (Freud, 2014:72-91). Eğitim açısından bakıldığında Freud'a göre eğitimci, çocuğun ruh dünyasına girebilen kişidir (2014:89).

A) Freudcu Kişilik Kuramı

Freud'un kişilik kuramı topografik model ve sonrasında buna ilave ettiği yapısal modelden oluşmaktadır.

Topografik Model: Topografik modele göre kişilik, bilinç, bilinç öncesi ve bilinçdışı olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Bilinç, o an farkında olunan her türlü duyum ve yaşantıların bulunduğu düzeydir. Başka bir ifadeyle bilinç, farkında olduğumuz düşüncelerimizi ifade eder. Bu düşünceler zihnimize yeni fikirler geldikçe değişir ve öncekiler bilincimizden kaybolur gider. Bilinçöncesi ise o an farkında olunmayan ancak çağrışımla ya da belli bir zihni çabayla bilince taşınması mümkün olan bilgilerin ve yaşantıların bulunduğu katmandır. Bir şey için eğer "aklımda" diyorsanız, aklınızın bilinçli kısmını kastediyorsunuz demektir. Aslında aklımızda tuttuğumuz bilgilerin çok azını bilinçte tutarız. Bilinçöncesinde tutulan bilgiler, ancak gerektiğinde bilince taşınır (Burger, 2006:77; İnanç&Yerlikaya, 2014:19; Cüceloğlu, 2015:409-410).

Freud'un psikolojiye kazandırdığı önemli kavramlardan biri, hiç şüphesiz bilinçdışıdır. Fromm'a (2012) göre, Freud'un "en yaratıcı ve temel başarısı", bilinçdışı kuramını ortaya koymasıdır. Merter'e göre de, Batı dünyasında insan konusunda yapılmış "en çarpıcı keşif" bilinçdışıdır (Merter, 2016:15). Bilinçdışı; farkında olmadığımız arzu, istek, dürtü, duygu ve düşüncelerin depolandığı bölümü ifade eder (Cüceloğlu, 2015:409; İnanç&Yerlikaya, 2014:19). Tahmin edilenin aksine, bilgilerimizin büyük kısmı bilinç ya da bilinçöncesinde değil, bilinçdışında yer alır. Bilinç, buzdağının ancak görünen yüzüdür. Freud'a göre, bilinçöncesindeki bilgilere çeşitli çağrışımların yardımıyla ulaşılabilirken, bilinçaltı bilgilere her istediğimizde ulaşamayız (Burger, 2006:77). Freud, bazı olağan dışı koşullar dışında, bilinçdışındaki bilgilerin bilinç düzeyine taşınmayacağını söyler.

Bilinçdışındaki bilgiler, bilinç düzeyine aktarılamadığı için kanıtlanması güçtür. Freud, bilinçdışının ancak dolaylı yollarla kanıtlanabileceğini söylemektedir. Rüyalar, nevrozlar, unutmalar ve dil sürçmeleri, bilinçdışının delilleri arasında sayılmaktadır (Furseth&Repstad, 2013:84; İnanç&Yerlikaya, 2014:19; Cüceloğlu, 2015:31, 412).

Freud'un ortaya koyduğu üçlü bilinç tasnifi ve bu tasnifte bilinçdışına büyük kudret atfetmesi, çeşitli eleştirilere neden olmuştur. Bu eleştirilerden bir tanesi, akıl ve irade sahibi insanın, adeta bilinçdışının oyuncağı gibi gösterilmesidir. Diğer bir eleştiri ise, ortaya konulan bu yapının, bilimsel yollarla denenebilirliğinin olmayışdır (Cüceloğlu, 2015:410). Bu durum, kavramlara yüklenen anlamlarla ilgili kuşkulara yol açmaktadır. Yapılan eleştirilere katılır mı bilinmez ama, Freud da topografik modelin sınırlılıklarını fark etmiş (Merter, 2016:25) ve bu modelin üzerine "yapısal model" adı verilen yeni bir yapı inşa etmiştir. Freud'un geliştirdiği bu iki model, birbiriyle ilişkili ve birbirini tamamlayan yapılardır. Topografik modelin, yapısal modelin zeminini oluşturduğu söylenebilir.

Yapısal Model: Freud, kişiliğin zamanla gelişen bir yapısı olduğunu söyler. O'na göre kişilik, birbiriyle etkileşim halinde bulunan id, ego ve süperegodan oluşmaktadır.*

* Her ne kadar bu modeli Freud bütüncül bir şekilde ele alıp ortaya koymuşsa da, benzer değerlendirmelerin ilk örneklerini Antik Yunan'da dahi görmek mümkündür. Bkz. Platon, *Devlet*, Çev. Eyüboğlu, S. & Cimcoz, M. A., İstanbul: İş Bankası Yayınları, 29. Baskı, 2016, s.141-142.

İd (alt-benlik) : Freud, doğduğunda tek bir kişilik yapısının, alt-benliğin (id) var olduğunu söyler. Alt-benlik, bencildir ve yalnızca kişisel istekleri tatmin etmeye çalışır. İnsanın sahip olduğu tüm içgüdüler alt-benlikte çalışır ve alt-benlikteki tüm süreçler bilinçdışı olarak gerçekleşir (Freud, 2012:322). Bilinçdışında yerleşmiş olan tüm içgüdülerin (açlık, cinsellik, kıskançlık, hırs, nefret, bununla birlikte sevgi ve güven) depolandığı bölüm alt-benliktir (Merter, 2014:22; Burger, 2006:78). Bu bölüm, insanların en kaba, en korkunç, en ilkel, hayvanca ve dizginsiz dürtü ve arzularını içerir (Platon, 2016:304; Bee&Boyd; 2009:59; Cüceloğlu; 2015:407). Bilinçaltında depolanan dürtülerden ikisi, diğerlerine göre daha baskındır. Bunlar, cinsellik ve saldırganlıktır (Kağıtçıbaşı&Cemalcılar, 2016:221; Cüceloğlu, 2015:407; Burger, 2006:78).

Alt-benlik, hiçbir şekilde mantık kabul etmez ve ahlak tanımaz bir yapıyı ifade eder. Sadece kendi menfaatine odaklanır ve tümüyle haz ilkesine göre hareket eder. Freud'a göre, insan denen "bilgisayar" haz almak üzere programlanmıştır. Hayatın başka bir amacı yoktur (Merter, 2014:21). Bunu yaparken fiziksel ya da toplumsal bir kısıtlamayı asla dikkate almaz. Yalnızca kişisel tatmin sağlayacak hususlara odaklanır (Burger, 2006:78; Merter 2014:22; İnanç&Yerlikaya, 2014:21; Schultz&Schultz, 2005:55). Bununla birlikte, sağlıklı bir yetişkin kişilikte alt-benlik, sonradan gelişen benlik ve üst-benlik tarafından kontrol altında tutulur.

Ego (benlik) : Çevresiyle etkileşime giren iki ila dört-beş yaş çocuklarda, kişilik yapısının ikinci kısmı olan benlik gelişmeye başlar. Alt-benlik, hayatımızı yöneten tek kişilik birimi olsaydı, insanın hayvanlardan pek farkı kalmazdı (Cüceloğlu, 2015:408). Neyse ki benlik var ve alt-benliği denetim altında tutmaya çalışmaktadır.

Benlik, kişiliğin akılcı ve gerçekçi ögesidir ve gerçeklik ilkesine göre hareket eder (Freud 2012:342; Schultz&Schultz, 2005:55; Merter, 2014:23; Kağıtçıbaşı&Cemalcılar, 2016:221; Cüceloğlu, 2015:408; Burger, 2006:78; Bee&Boyd, 2009:59). Benlik, bilinçlidir. Alt-benliğin isteklerinden toplum tarafından kabul edilenlerinin bilinç düzeyine çıkmasına izin verir (Kağıtçıbaşı&Cemalcılar, 2016:221). Buna göre, benliğin birinci görevi, alt-benliğin dürtülerini tatmin etmek; ama bunu yaparken içinde bulunduğu durumun gerçeklerini dikkate almaktır, denilebilir.

Freud'a göre benliğimiz, aynı anda üç ayrı efendiye hizmet etmekte ve bunun sonucunda üç farklı tehlikenin tehdidi altında bulunmaktadır. Bunlar; dış dünya, alt-benliğin libidosu ve üst-benliğin katılığıdır (Erikson, 2014:37). Böyle bir noktada, güçlü ve gerçekçi bir benlik, alt-benlikten gelen ve doyum isteyen güdülerle, üst-benliğin bazen aşırıya kaçan yasaklamaları arasında bir denge unsuru olabilir (Kağıtçıbaşı&Cemalcılar, 2016:221). Taylor da (2012:267) benliğin üstlendiği çetin role değinerek şunları söylemektedir: "Egonun görevi bilinçaltının, süperregonun ve harici gerçekliğin hazırladığı içinden geçilmesi olanaksız engelli rota boyunca manevra yapmaktır." Buna göre benlik için, kişiliğin düzenleyici, denge ve uyum sağlayıcı parçasıdır, denilebilir. Bir bakıma benlik, dış dünya ile benliğin dürtüleri arasında arabuluculuk işlevi görür. Benlik, ancak alt-benlik ile üst-benlik arasında, olabilecek en uyumlu ilişkileri kurduğunda zafer kazanmış olur (Erikson, 2014:38).

Psikanalistler, benliğin ikincil süreçlere** dayalı düşünce içinde çalıştığını söylerler (Schultz&Schultz, 2005:55; İnanç&Yerlikaya, 2014:22; Cüceloğlu, 2015:408). Bu mantıklı ve gerçekçi düşünce türüdür. Alt-benlik, "Hemen şimdi istiyorum." der, benlik "Acele etme, şartlar uygunsa." cevabını verir. Bu anlamda benliğe, alt-benliğin danışmanı denilebilir. Benliğin temel amacı alt-benliğe hizmet etmektir, onu engellemek değildir (Burger, 2006:79). Benlik, "iyi" ya da "kötü" kavramlarıyla ilgilenmez. Benliğin değerler alanında kendisini meşgul eden soruları yoktur.

** Freud' a göre, alt-benlikten gelen arzu ve istekler birincil süreçleri, benlik ve üst-benlikten gelen arzu ve istekler ise ikincil süreçleri oluşturur. Birincil süreçler, doğuştan getirilen, ikincil süreçler ise sonradan edinilen özelliklerdir.

Başka bir ifadeyle, benlikten ahlaksal bir tutum beklenemez (Taylor, 2012:60; Cüceloğlu, 2015:408). O, sadece içinde bulunduğu durumun gerçeklerini dikkate alır. Zira alt-benliğin dürtüleri, genellikle toplumsal olarak kabul görmez.

Süperego (üst-benlik): Bireyin gelişimi sırasında dış dünyadaki engelleyici güçlerin bir kısmı içselleştirilir ve benlikte gözlemleyici, eleştirici ve yasaklayıcı anlamda yeni bir öge oluşur (Freud, 2012:342-343). Bu yaklaşık beş yaşında ortaya çıkan ve kişilik yapısının son mekanizması olan üst-benliktir. Üst-benlik, fallik dönem sonrası ebeveyn, yakın çevre ve toplumun değer yargıları ve standartları doğrultusunda oluşan ahlaki iç muhasebe organı (vicdan) olarak nitelenebilir (Erikson, 2014:73; Merter, 2014:24; Schultz&Schultz, 2005:56; Burger, 2006:79). Bu nitelermeye göre, üst-benliğin temelini, anne-babanın ve toplumun değerleri oluşturur. Bununla birlikte, hiç kimse üst-benliğe sahip olarak dünyaya gelmez. Çocuklar övgü, ceza ve örneklik yoluyla, hangi davranışın doğru, hangisinin yanlış olduğunu sonradan öğrenirler. Daha sonra ise, bu davranışları içselleştirerek, anne-babasının ve toplumun kontrolünden, kendi kendini kontrol aşamasına geçerler (Schultz&Schultz, 2005:56). Burada özdenetimi sağlayan, üst-benliğin, ebeveynlerin ve toplumun işlevlerini neredeyse hiç değiştirmeden sürdürerek, benliği sürekli kontrol ve baskı altında tutmasıdır (Freud, 2012:343, 346). Böylelikle birey, hiçbir harici kuvvet olmadan, ailenin ve toplumun değerlerine uygun hareket eder.

Üst-benlik, ahlak ilkesine göre hareket eder. Benliğin hangi isteklerinin bilinç düzeyine çıkacağına, hangilerinin ise bilinçaltında tutulacağına karar veren üst-benliktir. Yine bireyin davranışlarının doğruluğunu denetleyen üst-benlik, benliğin toplumun değer yargılarına göre hareket etmesini sağlar (Kağıtçıbaşı&Cemalcılar, 2016:221).

Özetleyecek olursak, Freud'un yapısal modelinde üç ayrı köşeden çeken kuvvetler gibi alt-benlik, benlik ve üst-benliğin istekleri birbiriyle çatışır. Aslında bu, sonu gelmeyecek bir mücadeledir. Her birimizin bilincinin bir yerlerinde, kendi keyfine bakma, dünyanın gerçeklerini dikkate alma ve sıkı bir ahlak anlayışını üstün kılma iradeleri arasında sürekli bir gerginlik hali yaşanmaktadır.

Yapısal modelin din ve ahlak eğitimi açısından önemi, alt-benliğin sonu gelmez ve kural tanımaz isteklerine, üst-benliğin "dur" diyebilme potansiyelidir. Zira yapısal analize göre, toplumun kuralları üst-benlik yoluyla kişiliğin bir parçası haline gelebilmektedir. Böylece kişi, kendisini buna zorlayan şartların bulunmadığı durumlarda dahi, kendiliğinden toplumun değerlerine uygun hareket edecektir. *Eğer ebeveynler, sonra yakın çevre, okul ve çocuğu kuşatan tüm dünyası çocukta üst-benliği geliştirebilirlerse; ona "haz" yerine, "erdem" peşinde koşmayı öğretebilirse, çocuğu alt-benliğin süflü dünyasından, üst-benliğin ulvî âlemine çıkarmaları mümkün olabilir.*

Freud'un Gelişim Evreleri

Freud'un psikolojiye yaptığı en tartışmalı katkılardan biri de kişilik gelişimi kuramıdır. Freud'a göre, bireyin kişiliği bebektikten itibaren çeşitli aşamalardan geçerek oluşur. Her biri bedeninin bir organıyla anılan bu aşamalara Freud, psikoseksüel aşamalar adını vermektedir. Psikanalitik kurama göre küçük bir çocuk bile, cinsel bir varlıktır (Furseth&Repstad, 2013:84).

Bütün çocukların geçirdiği ilk dönem oral dönemdir ve bu dönem doğumdan bir yaşına kadar devam eder. Yeni doğan bir bebekte ağız, dudaklar ve dil cinsel yönden birincil derecede duyarlı bölgelerdir. Bundan dolayıdır ki emme ve yeme, çocuğun en çok zevk aldığı davranışlardır (Merter, 2014:25; Cüceloğlu, 2015:412; Burger, 2006:87; Bee&Boyd, 2009:518; Schultz&Schultz, 2005:62). Normal bir gelişim için bebek gerekli seviyede oral uyarılmaya ihtiyaç duyar. Bunun sağlanmadığı durumlarda ise, kişilik yapısında çeşitli saplantılara yol açabilir (Bee&Boyd, 2009:518; Burger, 2006:88). Bebek bu evrede, dünyayı annesinin penceresinden görür. Bebeğin iyi ya da kötü, mutluluk

verici ya da can sıkıcı, güvenli ya da tehlikeli şeklindeki algılamaları annesinden kaynaklanır (Schultz&Schultz, 2005:62).

Çocuklar, 1-3 yaş aralığında anal dönemi yaşarlar. Freud'a göre, anüs bölgesi bu dönemdeki cinsel yönden en hassas bölgedir. Bu dönemdeki çocuklar emmekten daha ziyade dışkılamaktan, anal uyarılmalardan hoşlanırlar (Burger, 2006:87; Bee&Boyd, 2009:518; Cüceloğlu, 2015:412). Bu evrede dikkat edilmesi gereken nokta, çocukların doğru bir tuvalet eğitimi almalarıdır. Annenin bu dönemdeki tutumu, çocuğun ileride sahip olacağı karakter özelliklerini belirlemede önemli rol oynamaktadır (Yavuzer, 2012:77).

Çocuklar yaklaşık üç yaşındayken fallik aşamaya geçerler ve bu beş yaşına kadar devam eder. Bu dönemde, cinsel bölgeler en hassas bölgelerdir. Bu durum, yeni bir döneme geçildiğinin habercisidir. Freud'a göre, fallik evrenin temel unsuru *Oedipus çatışması*dır (Schultz&Schultz, 2005:65). Buna göre, fallik evredeki bir çocuk karşı cinsten ebeveyne cinsel bir ilgi duyar ve aynı cinsten ebeveyne karşı düşmanlık duyguları besler. Bunun sonucunda da, aynı cinsten ebeveynin kendisine misilleme yapma endişesi taşır. Bu korku ve endişe sebebiyle çocuk, kişiliğinde değişikliğe giderek cinsel etkinliğinden vazgeçer ve hemcinsi olan ebeveyn ile özdeşim kurma yolunu seçer (Freud, 2012:304-305; Bee&Boyd, 2009:518-519; Burger, 2006:89-90; Schultz&Schultz, 2005:66). Hemcinsi ebeveyn ile özdeşim kurulması, tüm korkuların sona ermesi anlamı taşır. Ebeveyn ile özdeşim kurma, üst-benliğin gelişimiyle aynı döneme rastlar (Burger, 2006:90). *Çocuklar bu yaşlarda, anne ve babanın sahip olduğu değerleri üst-benlik olarak benimsemeye başlar.*

Fallik devreden sonra çocuk, örtük (latency) devreye geçer ki, bu beş ila on iki yaşlarına kadar devam eder. Bu evrede çocuğun cinsel istekleri azalmıştır ve gizlidir. Cinsiyetle ilgili konuların dile getirilmesinden hoşlanmaz (Cüceloğlu, 2015:412). Bu dönemin önemli özelliklerinden biri, Oedipus karmaşasını aşmış hemcinsi ebeveyni ile özdeşim kuran çocuğun, hemcinsi çocuklarla etkileşime, oyuna, okul ve öğrenme faaliyetlerine yönelmesidir (Schultz&Schultz, 2005:67; Bee&Boyd, 2009:520; İnanç&Yerlikaya, 2014:35). Freud'a göre bu dönem, çocuğun büyük bir değişime hazırlandığı bir tür dinlenme evresidir. Bu dönem Oedipus çatışması nedeniyle "fırtınadan sonraki sessizlik" (Bee&Boyd, 2009:520) olarak nitelendirilebileceği gibi, sonraki ergenlik dönemi dikkate alındığında, "fırtınadan önceki sessizlik" (Karaca, 2007:109) olarak da görülebilir.

Ergenlikle beraber genital aşamaya (12-18 yaş ve sonrası) geçilir ve bu aşama normal gelişimin nihai hedefidir. Cinsel enerjisinin tekrar canlandığı bu evrede, çocuğun cinsel ilgisi karşı cinse yöneliktir. Bu aşamada ergen, cinsel organları ve duyguları arasında bir bağ olduğunu fark etmeye başlar. Karşıt cinsler arasında duygusal ilişkilerin oluşması bu döneme rastlar. Ancak bazen bu yönelimler sanat ve şiir gibi yaratıcılığı yüksek alanlara da kayabilir. Bireyin ortamı ve alt-benlik, benlik ve üst-benlik arasında kurduğu denge, o bireyin karşıt cinsle olan ilişkisinin türünü tanımlar (Cüceloğlu, 2015:412; Bee&Boyd, 2009:520-521).

Yukarıda ele alınan ilk üç dönem (oral, anal, fallik), pregenital dönemler olarak isimlendirilmektedir. Freud'a göre, pregenital dönemler kişilik gelişiminde kritik öneme sahiptir. *O'na göre, yetişkin kişiliklerimiz ilk beş yıldaki deneyimlerle oluşur* (Freud, 2012:352; Fromm, 2016a:293). *Her ne kadar insanlar, bazen çocukluk döneminden daha farklı görünseler de, kişiliğin temeli çocukluk yıllarında atılır.*

Freud, geliştirdiği kuramla çeşitli açılardan eleştirilmiştir (Karaca, 2007:99-104; Cüceloğlu, 2015:414-415; Burger, 2006:105-107; İnanç&Yerlikaya, 2014:36-37; Schultz&Schultz, 2005:88; Bee&Boyd, 2009:530-531). Yapılan eleştiriler arasında Freud'un beş yaşından sonraki yaşantıların kişiliği etkilemedeki rolünü ve önemini fark etmemesi de yer almaktadır. Ancak Freud'u bu noktada eleştirenler dahi, ilk beş-altı yaşın kişilik gelişimindeki önemini vurgulamaktan geri durmamışlardır.

Turkish Studies

Freud'un gelişim dönemleri içerisinde, ilk beş yaşa büyük önem vermesi ve bu dönemin bireyin kişilik yapısını –neredeyse- değiştirilemez bir şekilde biçimlendirdiğini iddia etmesi çalışmamız açısından önemlidir. Yukarıdaki bilgiler ışığında, *eğer çocuğun yaşamında ilk yıllar böylesine büyük bir önemi haiz ise, ebeveynler ve çocuğu kuşatan tüm dünyası, ilk beş yaşın kişilik gelişimindeki yerini dikkate alarak, çocuğun kişilik yapısında ahlaki erdemlerin yerleşmesinde ve vicdan duygusunun geliştirilmesinde üzerine düşen rolü yerine getirmesi büyük önem arz etmektedir.*

B) Yeni-Freudcu Kişilik Kuramları

Freud'la beraber Viyana'da çalışmak üzere bir araya gelen psikologlar arasında zamanın önde gelen düşünürleri de vardı. Bu psikologlar, Freud'un çalışmalarına katkı sağlarken, bir yandan da kendi görüşlerini geliştirme fırsatı buldular. Ancak Freud, birlikte çalıştığı arkadaşlarından kendi kuramına mutlak sadakat beklemiş, çalışmalarına katılmayan ya da katkı sağlamayanları ihanetle suçlamıştır (Burger, 2006:148). Böyle bir ortamda, zamanla Psikanalitik kuramdan kopuşların olması kaçınılmaz olmuştur. Gruptan ayrılanlardan bazıları kendi topluluklarını oluşturup, kendi kuramlarını geliştirdiler.

Şüphesiz Freud'dan ayrılan psikologlar tümüyle aynı yönde hareket etmediler. Örneğin Carl Jung ve Alfred Adler gibi psikologlar Freud'un kuramlarını reddederek yerine kendi kuramlarını geliştirdiler. Karen Horney, ve Harry Stuck Sullivan gibi bazı psikologlar ise Freudcu kuramın, insanın toplum ve kültürle ilişkisine dair söyleyecek bir sözü olmamasını gerekçe göstererek gruptan ayrıldılar (Elkind, 1979:27-38; Geçtan, 1995:71). Freud'dan ayrılanlar arasında, Freud'a ve geliştirdiği kuruma en sadık kalan psikolog Erik Erikson olmuştur. Erikson, Freudcu kuramın temel öğelerinden birçoğunu kabul ettiği gibi kendi görüşlerini de bunların üzerine yapılandırmıştır. Bununla birlikte Freud'un kuramına O'nun da bazı itirazları yok değildi (Elkind, 1979:27-38). Özellikle kişilik gelişimini hayatın ilk beş yılıyla sınırlayan Freud'un aksine o, yaşam boyu gelişim anlayışını savunmuştur.

Yeni-Freudcu kuramların oluşmasına tesir eden pek çok neden sayılabilir (Fromm, 2016a:295-296; Burger, 2006:149-150; Bee&Boyd, 2009:72; Schultz&Sydney, 2005:88; İnanç&Yerlikaya2014:36-37; Geçtan 1995:71,123). Biz bunlardan sadece üç tanesine yer vereceğiz. Yeni-Freudcu psikologların yaptıkları bu itirazlardan ilk ikisi konumuz bağlamında önemli itiraz noktalarıdır.

Birinci olarak bu kuramcılarının çoğu, kişiliğin, hayatın ilk yıllarındaki yaşantılarla şekillendiği görüşüne karşı çıkmışlardır. *Yeni-Freudcular genellikle, erken çocukluk dönemi yaşantılarının kişilik gelişiminde çok önemli olduğunu kabul etmişler, ancak özellikle ergenlik ve erken yetişkinlikteki deneyimlerin de kişiliği etkilediğini öne sürmüşlerdir.*

İkinci ayrılık noktası, yeni-Freudcular'ın Freud'un *içgüdüsel etkileri gereğinden çok önemseyip, insanı şekillendiren toplumsal ve kültürel unsurları fazlaca ihmal ettiğini düşünmeleridir.* Freud, toplumsal etkileri tümüyle göz ardı etmese de, (Freud, 2014:88) bu konuda kendini eleştirenleri tatmin edecek bir özen de göstermemiştir.

Üçüncü eleştiri noktası ise Freud'un resmettiği karanlık ve karamsar insan portresidir. Yeni-Freudcular, Freud'un genelde olumsuz bir yaklaşıma sahip olduğunu düşünmektedirler. İnsanın sürekli içgüdülerle ve test edilmesi mümkün olmayan bilinçaltı güçlerle yönetildiği fikrini benimsememişlerdir.

1. Alfred Adler: Ebeveyn Etkisi

Freud'un Klasik Psikanaliz yaklaşımını ilk terk eden Alfred Adler olmuştur.*** Bilindiği üzere, Freud güdülenmeyi cinsellik ve saldırganlık kavramlarıyla açıklarken, Adler, hayattaki güdüleyici gücün "üstünlük çabası" olduğunu iddia etmiştir. Adler'in tasarımında üstün bir konuma erişmek, tüm kişiliğin anahtarını ifade eder (Adler, 2004:75). Adler'e göre, üstünlük duygusu/çabası insanın sahip olmak istediği esas güçtür ve cinsel dürtüden daha kuvvetlidir (Cüceloğlu, 2015:416; Geçtan, 1995:131). Alfred Adler, Freud'un gelişim dönemleri anlayışını reddeder. Bununla birlikte, Freud'un ileri sürdüğü kişiliğin temel olarak ilk beş yaşta şekillendiği fikrini kabul eder (Geçtan, 1995:134; Burger, 2006:153; İnanç&Yerlikaya, 2014:48).

Adler, Freud'un aksine, kişiliğin gelişiminde sosyal faktörlere daha fazla vurgu yapmış ve bu yönüyle kendisinden sonra gelen pek çok kuramcıyı etkilemiştir. Adler'e göre, kişiliği anlamak istiyorsak, bireyin içinde bulunduğu sosyokültürel bağlamda başkalarıyla olan ilişkilerine bakmak gerekir. İnsanlar alışkanlıklarının bir sonucu olarak değil, doğal nitelikleri bakımından toplumsal varlıklardır. Ancak sosyal ilgi kendiliğinden gelişemeyeceği için, bunun bilinçli bir şekilde geliştirilmesi gerekir (Adler, 2014:7; İnanç&Yerlikaya, 2014:44). Bu da, bir rehberlik ve eğitim sürecini gerektirir. Bunda da en büyük rol aileye düşmektedir. İlk önce anne, sonra ailenin diğer bireyleri ve daha sonra ailenin dışındaki çevre bu gelişime katkıda bulunur. Freud'un tartışmalı iddialarından biri olan Oedipus kompleksinin oluşabilme ihtimalini kabul etmekle beraber Adler, bunun yanlış ebeveyn tutumlarından kaynaklandığını ifade etmektedir (Adler, 2004:58, 129-130).

Freud'un ilk yıllar vurgusu aynı kalmakla beraber, Adler'in bu dönemdeki ebeveyn etkisine daha fazla vurgu yaptığı görülmektedir. O'na göre, çocuğun ileriki yıllarda kişilik sorunu yaşamasında anne-baba davranışları etkilidir (Geçtan, 1995:124, 126, 133; İnanç&Yerlikaya, 2014:59; Burger, 2006:153). *Adler'in kişilik gelişiminde sosyal etkiyi önemsemesi ve özellikle kişilik gelişiminde ebeveyn etkisini dile getirmesi din eğitiminde dikkate alınması gereken önemli hususlardan biridir.*

2. Jung: Orta Yaş Krizi

Freudcu topluluktan kopuşun belki de Freud için en zor olanı, Jung'un Psikanalitik gruptan ayrılmasıdır. Zira Jung, Freud'un etrafında oluşan grubun içerisinde en üretken yazar ve Freud'un en önde gelen destekçisi olarak dikkat çekmekteydi (Furseth&Repstad, 2013:84; Burger, 2006:156, 161). Psikanalize yaptığı katkılar sebebiyle Freud, Jung'u evladı gibi sevmiş ve psikanalizin gelecekteki lideri olarak görmüştür (Merter, 2016:34; İnanç&Yerlikaya, 2014:63; Geçtan, 1995:169).

Jung, önceleri iyi anlaştığı Freud'dan bazı fikri farklılıklar sebebiyle ayrılmak zorunda kalmıştır. Freud'la Jung arasındaki temel ayrışma noktasının "din" olduğu söylenebilir (Furseth&Repstad, 2013:84; Köylü, 2014:5). Bununla birlikte, diğer başka konularda da anlayış farklılıkları göze çarpmaktadır. Her şeyden önce Jung, yalnızca geçmişin şekillendirdiği bir kişilik anlayışını kabul etmemektedir (Schultz&Schultz, 2005:108). Ayrıca Oedipus kompleksinin evrenselliği ve libidonun cinsel doğası konusunda da Freud'la ters düşen Jung, Freud'un bu düşüncelerini dogmatizm olarak değerlendirmiştir (İnanç&Yerlikaya, 2014:64). Zira sınamaya mahal olmayan konularda ortaya konulan hipotezler ve kuramlar, gerçeği keşfetmek için bilimsel bir araç olmaktan çıkıp, bazen bir ideoloji ve hatta din konusu haline dönüşebilmektedir (Cüceloğlu, 2015:415). Jung, Freud'a kıyasla daha iyimser bir insan tabiatı resmetmiş ve kişiliğin oluşumunda

*** Freud'un Klasik Psikanaliz ve Adler'in Bireysel Psikoloji yaklaşımları arasındaki farklar için bkz. Engin Geçtan (1995), a.g.e., ss.160-163.

daha az determinist bir yaklaşım sergilemiştir (Schultz&Schultz, 2005:121). *Jung, kişilik gelişimindeki toplumsal ve kültürel etkilere de dikkat çekmiştir* (Geçtan, 1995:192).

Jung'a göre, yaşamının ilk yıllarında çocuğun ayrı bir kimliği yoktur. Çocuğun psişesi anne-babasının kişiliğinin yansımasından ibarettir (Schultz&Schultz, 2005:108). Çocuk okula başladığında, anne-babasıyla kurduğu özdeşim giderek zayıflamaya başlar. Bu dönemdeki aşırı koruyucu ebeveyn tutumları, çocuğun bireyselleşmesini zedeleyebilir. *Jung, eğitimcilerin de en az ebeveynler kadar hatta onlardan daha fazla çocuklar üzerinde etkiye sahip olabileceklerini düşünmektedir. Öğretmenler, çocuğun kişiliğindeki aksamaları fark edebilmeli ve bunları başarıyla giderebilmelidirler.*

Jung, Freud'un yalnızca yaşamın ilk beş yılına yoğunlaşan yaklaşımı yerine, gelişim sürecinin tümünü dikkate alan bir anlayışı benimsemiştir (Schultz&Schultz, 2005:108). Aynı şekilde, psikiyatristler çalışmalarını genelde bebeklik, çocukluk, ergenlik ve yaşlılık dönemlerine yoğunlaştırırken; Jung ihmal edilen orta yaş dönemini merkeze almıştır (Geçtan, 1995:195). Jung, yaptığı çalışmalarla dikkatleri orta yaş döneminin kendine has sorunlarına çekmeyi başarmıştır.

Jung'un Gelişim Evreleri

Çocukluk: Doğumla başlayan ve ergenliğe kadar süren evredir. Henüz bilinçli bir benliğe sahip olmadığı için çocukta bu dönemde gerçek anlamda bir sorun yoktur. Bu dönemdeki çocuk, içgüdülerin egemenliği altındadır ve anne-babasına bağımlı yaşamaktadır (İnanç&Yerlikaya, 2014:78; Geçtan, 1995:193-194). *Burada çalışmamız açısından önemli olan nokta, içgüdüsel davranışların dışındaki tüm süreçlerin hemen hemen hepsinin anne-baba tarafından yönlendiriliyor olmasıdır. Ve bu durumda, sağlıklı bir kişiliğin oluşumunda doğru yönlendirmelerin önemi ortaya çıkmaktadır.*

Gençlik: Bu dönem, ergenlik ve genç yetişkinlik dönemlerini kapsar. Bu dönemde sadece bedensel değişim yaşanmaz, ayrıca toplumsal yaşama uyum biçimleri de gelişir. Bu evrede ruhsal yapı, artık kendi karakterini oluşturmaya başlar ve yaşamın beklentileriyle baş etme çabasına girer. Ancak çocukluk düşlerini terk etmekte zorlananlar ve hayatın gerçekliğini kabul etmekte direnenler, gençlik döneminde ciddi bazı sorunlar yaşayabilirler (Schultz&Schultz, 2005:109; İnanç&Yerlikaya, 2014:78; Geçtan, 1995:194).

Orta yaş: Jung'a göre, büyük kişilik değişimleri orta yaş döneminde yaşanır ve bu dönem, 35-40 yaşlarında başlayıp yaşlılık dönemine kadar sürer. Tipik bir kırk yaş bireyi meslek edinmiş, evlenmiş ve çevresine uyum sağlayarak toplumun bir parçası haline gelmiştir (Geçtan, 1995:194). Bununla birlikte, bu dönemdeki bazı bireylerde kendini değersiz hissetme, boşlukta kalma gibi duyguların yaşandığı görülür. Bu durumun nedenini araştıran Jung, hastalarından "*hayatın anlamını yitirdiği*" cevabını almıştır (Schultz&Schultz, 2005:110). Hayatın anlamının sorgulanması, bu dönemin en karakteristik özelliği kabul edilebilir. Orta yaş bireyi, bu dönemde geçmişle bir hesaplaşmaya girer. Geride bıraktıklarına bakıp kendisini başarılı ya da başarısız olarak değerlendirir. Zayıf ya da güçlü yanlarını tespit eder. Böylece kendisine bütüncül bir şekilde bakma imkânı elde eder (Köylü, 2014:128). Geçmişine bakıp, geride anlamlı şeyler bulabilenler, bu kritik eşiği başarıyla aşabilirler. Aksi bir durum kişiyi bir anlam kriziyle baş başa bırakabilir.

Orta yaş dönemi daha kararlı iki dönem arasında gelişimsel bir geçiş dönemi ya da dönüm noktası olarak görülebilir. Birinci dönemde bireyler eğitim, kariyer, aile gibi gerçek hayatın ihtiyaçlarına yönelerek dünyada bir yer edinmeye çalışırlar. Hayatlarının ikinci yarısında ise, şimdiye kadar ihmal ettikleri öznel iç dünyalarına yönelmeleri gerekir. Ancak pek çoğu bu dönüşümü başarılı bir şekilde gerçekleştiremezler (Geçtan, 1995:195). Bu dönemdeki bireyler, kişilik tutumlarını dışadönüklükten içedönüklüğe; ilgilerini maddeden manaya yöneltmelidirler. Ancak böyle

olduğunda kişiliğin bilinçli ve bilinçdışı yönleri arasında denge sağlanarak bütünleşmiş bir kişilik oluşturulabilir (Schultz&Schultz, 2005:110). Bu dönemle birlikte artık, bedeni hareketlilikten ziyade fikrî ve ruhî derinlik önem kazanmaya başlayacaktır. Yapılan araştırmalar da bu dönemle birlikte dine yönelişin arttığını teyit etmektedir (Köylü, 2014:130-135).

Yaşlılık: Bu dönem ileri yaş evresi olarak ifade edilmektedir. Jung'a göre bu dönem, tekrar bilinçdışına çıkıldığı için bir bakıma çocukluk dönemine benzetilmektedir. Bu dönemde birey, sonrasını pek hesaba katmadan ölümü beklemeye başlar (Geçtan, 1995:195). Jung ortak bilinçaltının bir ifadesi olarak, ölümden sonra yaşam fikrinin evrensel bir inanç olabileceğini keşfetmiştir. Jung'a göre ruhsal yaşam, bedensel ölümle son bulmamaktadır. Buna delil olarak da ruhun giriştiği sonsuzluk arayışını ileri sürmektedir (İnanç&Yerlikaya, 2014:78).

Her ne kadar “ortak bilinçaltı” ve “arketip”ler gibi test edilmesi zor kavramlar ortaya atmış olsa da, Jung'un tesirleri günümüzde hala devam etmektedir. “Kendini gerçekleştirme”, “içedönüklük-dışadönüklük”, “kompleks” gibi kavramları psikolojiye o kazandırmıştır. Jung'un tesiri psikolojiyle sınırlı kalmamış; ayrıca tarih, edebiyat, felsefe ve din gibi alanları da etkilemiştir (Cüceloğlu, 2015:415-416; İnanç&Yerlikaya, 2014:86; Schultz&Schultz, 2005:121). Dinin iyileştirici yanını vurgulayan Jung, yaptığı çalışmalarla din bilimcilerinin göz ardı edemeyeceği çalışmalar ortaya koymuştur.

3. Karen Horney: Toplumsal ve Kültürel Etkiler

Karen Horney, pek çok yeni-Freudcu'nun aksine Freud'un öğrencilerinden biri değildir. O da, diğerleri gibi Freudcu kuramın bazı kavramlarını ve yaklaşımlarını sorgulamıştır. Horney, Freud'un özellikle kadınlar hakkındaki görüşlerini kabul edilemez bulmuştur. Kadın ve erkeğin doğuştan farklı kişiliklerle dünyaya geldiği görüşünü reddetmiş, farklılıkların temelinde kültürel ve toplumsal etkilerin yattığını ileri sürmüştür (Schultz&Schultz, 2005:166). Horney, meslek yaşamı boyunca, kişilik gelişimindeki toplumsal ve kültürel etkilere yoğunlaşmış ve bu çalışmaların sonunda, kişiliğin şekillenmesinde biyolojik faktörlerin değil, sosyal ve kültürel şartların daha etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Horney'e göre, özellikle çocuklukta yaşananlar, kişilik gelişiminde büyük bir öneme sahiptir (Geçtan, 1995:237; Schultz&Schultz, 2005:155; İnanç&Yerlikaya, 2014:90).

Horney yazılarında, çocuğun sağlıklı bir kişilik geliştirebilmesi için temel şartın çocuğa sevgi, destek ve anlayış sağlayabilen bir ortamın varlığı olduğu görüşünü savunmuştur. O'na göre, çocukların içten bir sevgiye ve sağlıklı bir disipline ihtiyaçları vardır. Çocuğun ancak böyle bir ortamda gelişimini tamamlayarak kimliğini oluşturabileceğini düşünmektedir. Ve ancak bunu başardığında, ailesinin ötesindeki geniş dünyada kendisine sağlıklı bir yer edinebilecektir. Kişilik sorunlarında ebeveynlerin rolünü öne çıkaran Horney, bu konuda yapılan yanlışlara da sıklıkla değinmiştir. O'na göre, çocuğun güven ve doyum ihtiyacı yeterince karşılanmazsa, çocukta anne-babasına karşı düşmanlık duyguları gelişebilir (Schultz&Schultz, 2005:155-257; İnanç&Yerlikaya, 2014:91; Geçtan, 1995:252-253). Horney, ayrıca davranış bozukluklarının aile içi ilişkilerdeki aksaklıklar sonucu ortaya çıktığını, sosyokültürel etmenlerin de bu öğrenme sürecini önemli oranda etkilediğini dile getirmektedir (Geçtan, 1995:237).

Horney, Psikanalitik ekolden farklı olarak, kişilik gelişimini sadece ilk çocukluk yıllarıyla sınırlamaz. Kişilik gelişiminin orta yaş ve yetişkinlikte de devam ettiğini dile getirir. Çocukluk yıllarındaki yaşantılar, yetişkininin davranışlarını açıklamada yeterli olmayabilir. Sonraki dönemlerde de kişinin davranışlarına yön veren pek çok olayın yaşanmış olması mümkündür (Aslan, 1992:7-14).

Turkish Studies

Kişiliğin oluşumunda ilk beş yılın kritik önemi konusunda Freud'la hemfikir olan Horney ondan farklı olarak doğuştan gelen özelliklere daha az işaret etmiştir (Schultz&Schultz, 2005:155). Sosyo-kültürel faktörleri öne çıkartan bir kişilik modeli ortaya koyan Horney, psikolojiye önemli katkılarda bulunmuştur.

4. Harry Stack Sullivan: Kişilerarası İlişkiler

Diğer yeni-Freudcuların aksine Sullivan, Amerika'da doğup büyümüştür. Pek çok açıdan Freudcu kurama yakınlık duyan Sullivan, Freud'un kaygı ve bilinçaltı kavramlarını olduğu gibi kullanmayı tercih etmiştir. Sullivan, Freudcu mekanizmanın kişiler arası ilişkilerdeki determinizme, diğer psikanalistlerden daha çok ağırlık vermiştir. Bununla birlikte, davranışlarımızın yalnızca içgüdüler tarafından belirlendiği şeklindeki Freudcu yaklaşıma itiraz etmiş ve bunun yerine kişiliğin, temel olarak sosyal güçler tarafından şekillendiği görüşünü savunmuştur. Buna göre, Sullivan'ın kuramını Freud'un Psikanalitik yaklaşımı ile daha yakın zamanlı "sosyal öğrenme" yaklaşımları arasında bir yere konumlandırmak mümkündür (Burger, 2006:176-177). Sullivan, çocuğun geçirdiği uzun bağımlılık sürecinin, onu başkaları tarafından etkilenmeye müsait bir hale getirdiğini iddia eder (Kulaksızoğlu, 2002:25; İnanç&Yerlikaya, 2014:136; Burger, 2006:180).

Sullivan kişiliği varsayımsal bir kavram olarak değerlendirir. O'na göre, kişilik ancak kişiler arası ilişkilerde ortaya çıkar. Bu durumda incelenmesi gereken insan değil, ilişkilerdir (Geçtan, 1995:273). Kişilik, insanın yaşadığı ve kendini bulduğu karmaşık kişiler arası ilişkilerden asla soyutlanamaz. Buna göre, insanları anlamının tek yolu, onları insanlarla kurdukları ilişkilerde nasıl davrandıklarını gözlemlemektir (Burger, 2006:177). "Kendi"lik kavramı ancak başka insanlarla kurulan ilişkilerde bir anlam kazanır.

Diğer psikanalistler gibi Sullivan da, yetişkin kişiliğinin gelişiminde erken çocukluk deneyimlerinin önemini fark etmiştir. Bununla birlikte, pek çok tutum ve davranışın da, bu yaştan sonra gelişebileceğini ileri sürmüştür. Özellikle anne-çocuk ilişkisine odaklanan Sullivan, Erikson'da olduğu gibi kişilik gelişiminin ilerleyen yıllarda da devam ettiğini savunur (Geçtan, 1995:280; Burger, 2006:179). *Özellikle ergenlik öncesi dönemin tedavi edici etkisi üzerinde duran Sullivan, önceki dönemlerde normal dışı olarak görülen bazı davranışların, bu dönemde düzeltilebildiğine ve olumlu davranışlara dönüştürülebildiğine inanmaktadır.*

Sullivan gelişim psikolojisinin insan davranışının anlaşılmasında anahtar bir konuma sahip olduğuna inanmaktadır. *Ona göre insan kişiliği, çocukluk ve ergenlikte önemli değişikliklere uğramaktadır* (İnanç&Yerlikaya, 2014:147). Kişiliği yedi gelişim evresinde inceleyen Sullivan'ın, bu evrelerin üçünü ergenliğe ayırması dikkat çekicidir. Sullivan, ön ergenlik ve bunu izleyen yıllarda yaşananların, yetişkinlikte tatmin edici ilişkiler kurabilmek için çok önemli olduğunu söyler (Burger, 2006:180). Gelişim evrelerini doğuştan gelen biyolojik saate göre tanımlayan Freud'dan farklı olarak, Sullivan gelişim evrelerinin büyük oranda toplumsal durumlarla belirlendiğini dile getirmektedir (Burger, 2006:179-180). Farklı kültürlerde yaşayan çocukların, farklı gelişim evrelerinden geçmesi bu sebebe bağlıdır.

Sullivan'ın Gelişim Evreleri

Bebeklik (0-1 yaş): Bu dönem doğumla başlar ve konuşmayla sona erer. Annenin şefkati ve kaygısı bu dönemin en önemli kavramlarıdır. Bu dönemde çocuğun temel ihtiyacı, annenin sıcak davranışlar göstermesi ve onun biyolojik ihtiyaçlarını sevecen bir tutumla karşılamasıdır. Sullivan'a göre, bebek annesinden aldığı şefkatle birey haline dönüşür (İnanç&Yerlikaya, 2014:148; Geçtan, 1995:281). Bu evrede çocuk, ona kültürel değerleri kazandıran çevresinin onayını kazanarak güvenliğini sağlamaya çalışır.

Oral girişler bebeklik döneminin en önemli özelliğidir. Ancak burada erotojenik bir vurgu yoktur. Solunum, doyurulma, ağlama gibi hayati işlevler ve parmak emme oral girişlerle ilgilidir. Bebeğin ilk kaygısı daima annenin onu doyurmasıyla ve oral bölgeyle ilişkili olacaktır. Beslenme esnasında bebek yalnızca yiyecek ihtiyacını gidermekle kalmaz, aynı zamanda şefkat ihtiyacını da giderir (İnanç&Yerlikaya, 2014:148-149).

İlk Çocukluk (1-5 yaş): Çocukluk dönemi sintaksik dilin ortaya çıkmasıyla başlar ve oyun arkadaşlarına duyulan ihtiyacın çıkmasına kadar sürer. Bu dönemde benlik sistemi çocuğun cinsiyetine göre biçimlenmeye başlar (Geçtan, 1995:282; İnanç&Yerlikaya, 2014:149). Erkek çocuk, toplumdaki erkek rolüyle; kız çocuk da kadın rolüyle özdeşleşir. Çocuk kendi cinsinden ebeveyn gibi olmak ister. Bu dönemde çocuk, annesinin yanı sıra baba ve bakımını üstlenen diğer kişilerin farklı rollerini görerek aralarında ayırım yapmaya başlar. Baba bu dönemde göz önünde alınması gereken diğer bir otorite unsuru olarak karşımıza çıkar. Çocuğun her isteğine boyun eğen veya çocuğu itaate zorlayan aşırı yaklaşımlar, bu dönemdeki istenmeyen ebeveyn tutumlarıdır (İnanç&Yerlikaya, 2014:150).

Bu dönemin önemli olgularından biri de, çocukta oluşan “kötülük beklentisi”dir. Düşman bir dünyada yaşadığı algısıyla çocuk, bazen sevgi yaklaşımlarına bile tepkiyle karşılık verebilir. Böyle bir durum, sosyal ilişkilerini bozacağından, çocuk çevresinden uzaklaşıp içine kapanabilir (Geçtan, 1995:282). Çocuğun bu dönemde geliştirdiği kötülük kaygısına karşı hayali arkadaş, kaygıyı azaltan bir unsur olabilir. Zira bu dönemde çocuklar, ebeveynler ve okul öncesi arkadaşlarla kurdukları ilişkiler yanında, hayali arkadaşlara da sahip olurlar. Sullivan’a göre, bu patolojik bir durum değil, aksine ön ergenlik döneminde yaşanacak gerçek arkadaşlığa bir hazırlıktır (İnanç&Yerlikaya, 2014:150-151).

İkinci Çocukluk (6-8 yaş): Bu dönem oyun ihtiyacının ortaya çıkmasıyla başlar ve kendi cinsinden yakın ve samimi bir arkadaş edinmesiyle sona erer. Bu da okulun ilk üç yılına denk düşer (İnanç&Yerlikaya, 2014:151). Okul ortamı, çocuk için sosyal grupların oluştuğu ve bunun olumlu yanları yanı sıra bazı acı sonuçlarını da yaşadığı bir ortamdır. Çocuk, gelişiminin bu evresinde toplumsallaşmayı, aile dışındaki otorite figürleriyle yaşantıya girmeyi, rekabeti ve işbirliğini, bir gruba ait olmayı ya da topluluk dışında kalmayı, küçük görme ve görülmeyi anlar ve yaşar (Geçtan, 1995:282). Bu dönem, çocuk için hayatın biraz daha karmaşıklaştığı dönem olarak anılabilir.

Adler gibi Sullivan da eğitim sisteminin, anne-babanın bebeklik ve ilk çocukluk döneminde yaptıkları hataları düzeltebileceğini belirtmektedir. Bu dönemin başlangıcında çocuğun kendilik sistemi henüz esnek olduğundan değişime açıktır. Dolayısıyla bu dönemde kişilikte olumlu bazı değişimlerin gerçekleşmesi mümkündür (İnanç&Yerlikaya, 2014:151). Çocuk kendisi için yeni otorite figürleri olan öğretmen ve okul müdürü gibi yetişkinlerin istek ve yönlendirmelerine uyum sağlamayı bu dönemde öğrenmektedir.

Ön Ergenlik (9-12 yaş): Sullivan’ın kişilik gelişimindeki dördüncü aşama olan ön ergenlik, 8-9 yaşlarında başlayıp ergenlikle sona ermektedir. Bu evrede kişi, akranlarıyla yakın ilişki kurmak için büyük bir gereksinim duyar. Kısa süren bu evrede, diğer insanlarla gerçek ve yakın ilişkilerin kurulması büyük önem taşır (Geçtan, 1995:282; Burger, 2006:180). Ebeveynlerin hala önemli olduğu bu evre, bütün gelişim evrelerinin en sorunsuzudur. Önceki evrelerin ben-merkezci niteliğinin aksine, çocuk bu dönemde ilk kez başka bir kişiye içten bir ilgi gösterir. Çocuklar, başkalarının ihtiyaçlarına karşı duyarlı olmayı bu dönemde öğrenir ve şehvet duygusu karışmamış aşkı bu dönemde yaşayabilirler (Burger, 2006:180; İnanç&Yerlikaya, 2014:153).

Ön ergenlik sırasındaki deneyimler, kişiliğin gelecekteki gelişimi için oldukça önemlidir. *Gelişimin ilk aşamaları esnasında yapılan hatalar, ön ergenlikte düzeltilebilir. Fakat ön ergenlikte yapılan hataların sonraki evrelerde düzeltilmesi güçtür* (İnanç&Yerlikaya, 2014:153). Örneğin, ön

ergenlik evresinde yakın arkadaşlık ilişkileri kuramayanların, daha sonra ki dönemlerde de bu sorunu yaşaması mümkündür.

Erken Ergenlik (13-17 yaş): Ergenlik belirtilerinin başlamasıyla erken ergenlik evresi başlamış olur. Sullivan'a göre, erken ergenlik dönemi, ciddi uyumsuzluklara açık bir dönemdir. Bu dönemdeki çocuklarda, yaşanan fiziksel değişimlere bağlı olarak, güven duygusu sarsılabilmektedir. Böyle bir durumda aile çevresine düşen, gerekli rehberlik ve danışmanlık hizmetinin hassas bir şekilde yürütülmesidir. Ancak dönemin hassasiyetini yeterince idrak edemeyen ya da göz ardı eden kimi ebeveynler, destek vermek yerine bu durumu alay konusu haline getirebilmektedirler. Bu dönemin en büyük özelliklerinden biri, ergenin içinde bulunduğu çatışma halidir. Ergen, yaşadığı iç duygular ve onu kuşatan dış dünyası sebebiyle, ihtiyaçlar çatışması yaşayacaktır. Bu nedenle, Sullivan'a göre, bu dönem ne yaparsa yapsın ergen için büyük bir "cehennem" hayatına dönüşecektir (Kulaksızoğlu, 2002:27).

Geç Ergenlik (18-20'lerin başı): Ergenlik yıllarının sonunda geç ergenlik evresine ulaşılır. Bu dönemdeki temel sorun, tatmin edici uzun süreli bir ilişkidir. Bu evrede, iş bulmak ve maddi sorunlarla baş etmek gibi yetişkin sorunlarına ve hayatına bir geçiş yaşanır (Burger, 2006:181). Başka bir ifadeyle, bu dönemdeki genç toplumsal bir varlık olmanın gereği olarak görev ve sorumluluklar üstlenmeye başlar. Eğer bu dönem başarıyla geçirilirse, gencin insanlarla ilişki kurma yeteneği gelişir, kendilik sistemi tutarlı bir nitelik kazanır ve gerilimlerle başa çıkabilmek için daha etkin güvenlik işlemleri kullanmaya başlar (Geçtan, 1995:283; İnanç&Yerlikaya, 2014:155; Burger, 2006:181). Aksi bir durum ise diğer insanlardan kaçmaya neden olabileceği gibi, yalancı ve sahte bir kişilik gelişimine de yol açabilir.

Geç ergenlik, gencin karşı cinse hem içtenlik hem de şehvet hisleriyle yaklaştığı bir dönem olarak nitelenebilir (İnanç&Yerlikaya, 2014:155). Bu dönemdeki gençler, karşı cinsten olanları sadece bir cinsel obje olarak değil, aynı zamanda bencilce olmayan bir sevginin de muhatabı olarak görürler. Bu dönemde gencin sintaksik modu oldukça gelişir. Okulda ya da iş çevresinde diğer insanlarla fikir alış-verişinde bulunur. Ergenler bu dönemde, yetişkin insanlardan hayatı ve onun zorluklarıyla baş etmeyi öğrenirler. Ancak önceki gelişim evrelerinin başarı ile tamamlanmadığı durumlarda, kişiler arası ilişkilerde içtenlik ve güven duygularının kaybolması mümkündür. Bu gibi durumlarda genç, "seçici dikkatsizlik" gibi kaygıyı azaltıcı yöntemler kullanmaya başlayabilir (Burger, 2006:177, 181; İnanç&Yerlikaya, 2014:155).

Yetişkinlik: Sullivan yetişkinlik evresine yeterince önem vermemiştir. O'na göre, önceki aşamaları başarıyla geçerek yetişkinlik dönemine ulaşanlar, uygarlık örtüsü altında bir hayvan olma durumundan sıyrılıp, kurduğu ilişkilerin kendisine kazandırdıklarıyla gerçek anlamda bir insan olmayı başarır (Geçtan, 1995:283). Bununla birlikte insanların büyük bir çoğunluğu, ancak ön ergenlik dönemine kadar ulaşabilmektedirler.

Yukarıda görüldüğü üzere Sullivan geliştirdiği yedi evreden üçünü ergenlik yıllarına ayırmıştır. Bununla ergenlik yıllarına büyük önem verdiği söylenebilir. Sullivan, ön ergenlik ve bunu izleyen yıllarda yaşananların, yetişkinlikte tatmin edici ilişkiler yürütebilmek için çok önemli olduğunu söyler (Burger, 2006:180). Sullivan'ın kuramı, içerdiği gelişim evreleri açısından ebeveynlere ve öğretmenlere çocuk eğitiminde kullanabilecekleri kuramsal öneriler sunmaktadır. Ancak, bu iddiaların bilimsel olarak kanıtlanmamış olması, kuramın uygulamaya dönük tarafını kısıtlamaktadır (İnanç&Yerlikaya, 2014:156).

5. Erik Erikson: Yaşam Boyu Gelişim

Yeni-Freudcu psikologlar arasında, psikanalize sadık kalan tek psikolog Erikson'dur. Freud'un kuramının temel öğelerinden birçoğunu kabul ettiği ve görüşlerini bunlar üzerinde

yapılandırdığı dikkate alınır, onun katkılarının psikanalize gerçek katkılar olduğunu söylemek mümkündür (Elkind, 1979:27-38). Erikson, geliştirdiği kurama, psikoseksüel gelişim kuramını tamamlama rolü vermektedir. Zira O'na göre, kuramın yetersiz kaldığı bazı noktalar vardır (Erikson, 2014:33-34). Bunların başında da, Freud'un kişilik gelişiminde doğuştan gelen özellikleri fazlaca vurgulayıp, sosyal ve tarihsel faktörleri göz ardı etmesi gelmektedir.

Freud'un kişilik gelişimi tanımları, üst-benliğin ortaya çıktığı dönem olan beş yaş civarında sona erer. Freud'a göre, yetişkin kişiliğinin temel özellikleri bu dönemde son şeklini alır (Freud, 2012:352). Oysa Erikson, kişiliğin, çocukluğun ilk yıllarında belirlendiği görüşünü reddeder. O'na göre, gelişim yaşam boyu devam eden bir süreçtir (Erikson, 2014; Elkind, 1979:27-38; Bee&Boyd, 2009:536; Atak, 2011:163-213; Gürses&Kılavuz, 2011:153-166). Herkesin geçirdiği sekiz evre vardır ve bunlar kişilik gelişiminde hayati önem taşır. Kişilik gelişiminin gerçekleştiği bu süreçler, biyolojik olarak belirlenmiştir. Büyüyen bir organizma, doğumu takip eden süreçler boyunca, planlı bir şekilde gelişir (Erikson, 2014:51). Organizmanın fiziksel, zihinsel ve sosyal kapasitelerinin gelişimleri belirli bir sırayla gerçekleşir.

Erikson'un geliştirdiği kişilik yaklaşımı, bir "yol"u çağırır. Bu yol boyunca bebeklikten yaşlılığa kadar yürürüz; ama yollar sekiz ayrı noktada ikiye ayrılır. İlerlemek için bu iki yoldan birini seçmek zorunda kalırız. Erikson'un modelinde bu yol çatallanmaları, kişilik gelişimindeki dönüm noktalarını temsil eder. Erikson bu noktaları "bunalım"lar diye isimlendirir. Bunalımları nasıl aşacağımız, kişilik gelişimimizin alacağı yönü belirler ve ileriki bunalımları aşma biçimimizi belirler. Bunalımları atlatmak için seçtiğimiz yollardan biri, kişinin uyum sağlamasına katkı sağlarken, diğeri bunu sağlamaz (Erikson, 2014:124-125; Burger, 2006:164). *Yukarıda işleyişi anlatılan Psiko-sosyal kuramın kişilik gelişimine en büyük katkısı, yaşam boyu gelişim anlayışını dile getirmesi yanında, her bir evrede oluşabilecek bir bunalımın, sonraki bir evrede düzeltilebilme imkânını açık bir şekilde ortaya koymasındır.*

Erikson'un Gelişim Evreleri

Bebeklik (Temel Güvene Karşı Güvensizlik): Bu dönem, doğumdan bir buçuk yaşına kadar süren bir dönemi kapsar ve Freud'un oral dönemine denk düşer. Yaşamlarının ilk bir ya da iki yılında bebekler, tamamen çevresindeki insanlara bağımlıdır. Çocuklar "bağlanma" içgüdüleriyle dünyaya gelirler (Erikson, 2014:158-159). *Bu iki yıl çocuğun kişiliğinin şekillenmesinde önemli rol oynar ve bunda da en önemli faktör annedir.* Yeteri kadar sevgi ve ilgi gösterilmesi, gereksinimlerinin karşılanması ya da ağladıkları zaman bunu kimsenin önemsememesi, kişilik gelişimlerinin ilk dönüm noktasını oluşturur. Temel gereksinimleri karşılanan bebekler, temelde güven duygusunu kazanırlar. Tersine bir durumda ise çevresindeki insanlara güvenmemeyi öğrenecektir. İhtiyaçlarının ne kadar karşılandığı ise güvensizlik oranını belirler. Erikson'a göre, temel güven olmadan bebeğin hayatta kalması mümkün değildir (Erikson, 2014:159). Bu iki tür deneyim, güven ve güvensizlik arasındaki kaçınılmaz çatışma, bebeğin ilk psikososyal çatışmasını oluşturur. Kişi bu karmaşayı başarıyla çözümlerse, ilk temel gücü olan umudu elde edecektir (Erikson, 2014:95, 122).

Yukarıda ifade edildiği üzere Erikson, herhangi bir dönemde çözülemeyen bir karmaşanın sonraki bir evrede çözülebileceğine inanmaktadır. Buna göre, çevresine güven duymayan bir bebek, bir sonraki dönemde yeterince ilgi ve bakım görürse, insanlara karşı güven duymayı öğrenebilir. Daha açık söylemek gerekirse, ailenin eksik bıraktığı güven duygusu, okul ortamında bir öğretmen tarafından sağlanabilir. Ancak bunun tersi de mümkündür (Erikson, 2014:160; Elkind, 1979:27-38). Güven veren bir aile ortamından sonra çocuk çeşitli yaşantılar sonucu güvende hissetmeme hâli yaşayabilir. Erikson'a göre, güven ve umut duyguları din ile ilişkili kavramlardır (Erikson, 2014:126-

127). Bebeğin bu evrede kazandığı güven ve umut duygusu, onda daha sonra gelişecek dindarlığın temelini oluşturur (Kurt, 2009:1-26; Gürses&Kılavuz, 2011:153-166; Karaca, 2007:106).

İlk Çocukluk (Özerkliğe Karşı Utanç ve Şüphencilik): Bu dönem bir buçuk yaşında başlayıp üç yaş civarında biter ve Freud'un anal dönemine karşılık gelir. İkinci yılın sonunda çocuklar, dünyadaki diğer varlıklara kıyasla kim olduklarını bilmek isterler: "Dünya onların kontrol edebileceği mi yoksa onları kontrol eden bir şey midir?". Çocukların çoğu bu aşamayı bir özerklik duygusuyla tamamlar (Burger, 2006:167). Erikson'a göre, özerklik duygusu insanda hep devam edecek bir dürtüdür (Erikson, 2014:161). Özerklik duygusunu kazanmış insanlar, engeller ve zorluklarla dolu bir dünyada kendi yollarını bulabileceklerinden emindirler. Bununla birlikte, ailelere düşen görev, çocuğa özgür bir alan oluştururken dengeli bir tutum sergilemektir (Cüceloğlu, 2015:357). Çocuğu başıboş bırakmakla, kişiliğini ezmek arasında bir denge sağlanmalıdır.

Ebeveynler, bu dönemdeki çocukların şaşırtıcı bir irade ortaya koyduklarına şahit olurlar. Nesnelere tutarlar ve asla bırakmak istemezler (Erikson, 2014:160). Böyle bir durumda iradesi engellenen, çevresindeki nesnelere ve olayları keşfetmesine izin verilmeyen çocuklar, utanç ve şüphe duygusu geliştirirler (Burger, 2006:166). Buna neden olan ikinci bir durum ise, ailenin sabırsız tavırları ve çocuğun yapabileceği pek çok şeyi kendilerinin yapma eğilimidir (Elkind, 1979:27-38). Her iki durumda da çocuklar kendilerinden asla emin olamazlar ve başkalarına bağımlı olarak yaşarlar. Zira utanç ve şüphe duyguları, insanın sürekli kılmak istediği özerklik duygusunu zedeleyecektir (Erikson, 2014:161). Özerkliğe karşı kuşku ve utanç karmaşasının başarıyla aşılması, ikinci temel güç olan iradenin kazanılmasını sağlar. Bebeklik evresini din ile ilişkilendiren Erikson, bu dönemi de toplumsallık ve adalet duygusuyla ilişkilendirmiştir (Erikson, 2014:127; Karaca, 2007:107).

Erken Çocukluk (Girişkenliğe Karşı Suçluluk Duygusu): Bu evre, Freud'un fallik dönem dediği ve 3-5 yaşlar arasındaki yılları kapsayan oyun çağıdır. Çocuk gelişen dil beceresi ve bir önceki dönemde elde ettiği özerklik duygusunun verdiği güçle girişimlerde bulunur. Çocuğun girişimciliğinin gelişebilmesi, inisiyatiflerinin desteklenmesine bağlıdır (Erikson, 2014:161; Burger, 2006:166). Girişimleri sürekli engellenen ya da inisiyatiflerinde desteklenmeyen çocuklarda suçluluk duygusu gelişir.

Çocuklar diğer çocuklarla etkileşime girdikçe, sosyal bir dünyada yaşamının zorluklarıyla karşılaşır. Bu dönemde çocuklara diğer çocuklarla nasıl oynayacakları, çıkabilecek çatışmaları nasıl çözebilecekleri öğretilmelidir. Kendine oyun arkadaşı arayan, oyunlar ve benzer sosyal etkinlikler düzenlemeyi öğrenen çocuklarda girişkenlik duygusu gelişir. Girişkenlik duygusu geliştiremeyen çocuklar ise bu aşamanın sonunda suçluluk ve geri çekilme duygularıyla boğuşur (Burger, 2006:166). Ancak bu noktada dikkatli olmak gerekir. Çocuktaki girişimcilik duygusunu engellemek adına, onun her istediğine onay vermek, çocuğun ahlak gelişimi adına çeşitli sakıncalar doğurabilir (Gürses&Kılavuz, 2011:153-166). Buna göre, ebeveynlere düşen dengeli bir tutum takınmaktır. Bu dönemde ayrıca çocuk, kendi yapmak istedikleriyle anne-babasının yapmasını istedikleri arasındaki farklılığı görür ve giderek onların isteklerini kendisine mal etmeye ve özümsemeye başlar (Geçtan, 1995:110). Bununla birlikte, insanın çevresine uyumu hayvanlarda olduğu gibi sezgisel değildir. Bir takım yönlendirmelere ve modellere ihtiyaç duyar (Erikson, 2014:124-125; Karaca, 2007:108). *Bu durumda, çocuğun doğru davranışlar kazanması ve doğru bir kişilik geliştirmesi adına, doğru yönlendirmeler ve ideal modeller önem kazanmaktadır.*

Okul Çağı (Başarıya Karşı Aşağılık Duygusu): Okul çağı dönemi, Freud'un gizil dönem olarak isimlendirdiği beş ila on iki yaş aralığını kapsar. Çocukların pek çoğu ilkökula başladıklarında başaramayacakları çok az şey olduğunu düşünür. Ancak kısa süre sonra kendilerini diğer çocuklarla büyük bir rekabetin içerisinde bulurlar. Bu durumda çocuk kaçınılmaz olarak becerilerini ve

başarılarını diğer çocuklarla kıyaslar. Bu noktada iki durum oluşur: çocuk, ya kendi gücüne ve yeteneğine inanarak başarıma duygusu geliştirir ya da aşağılık duygusuyla kendi yetenek ve becerilerini takdir edemez hale gelir (Burger, 2006:166). Çocuklara kapasitelerinin üzerinde sorumluluklar yükleyerek başarısızlık hissine kapılmaları önlenmelidir. Bu noktada yapılması gereken, çocuklara yeteneklerine uygun görevler vermek ve başarı ihtiyaçlarını gidermektir.

Okullar, not ve başarılarımızla değerlendirildiğimiz yerlerdir. Çocuklar, okullarda sürekli olarak başarıya ve rekabete yönlendirilir. Çocuk yeni girdiği bu rekabet ortamında, çevresinden beğeni ve takdir bekler. Ve çocuğun başarı hissini tatmin edilmesinde gerek aileye gerekse okul çevresine büyük görevler düşer (Erikson, 2014:117, 162). Doğru yönlendirmeler yapılmadığında, çocuğun aşırı bir rekabete sürüklenmesi ya da ciddi bir gerileme yaşamaya söz konusu olabilir. Çocuğun okuldaki başarısı, yalnızca bu dönemde sağlanan desteğe değil, aynı zamanda ilk evredeki güven duygusuna da bağlıdır. Temel güven duygusunu kazanmış bir çocuk, okulun kendisine yüklediği yeni sorumlulukları korkmadan karşılayabilir ve üstesinden gelir. Temel güven duygusunun gelişmediği durumlarda ise daha düşük başarı sonuçlarıyla karşılaşılır. Yapılan çalışmalar da bu görüşü destekler niteliktedir (Cüceloğlu, 2015:358).

Ergenlik (Kimliğe Karşı Rol/Kimlik Kargaşası): Kimlik, her bebeğe doğduğu andan itibaren bir işaret koyar, onun varlığını onaylar ve onu başkalarından ayırır (Erikson, 2014:163). Çocukluktan yetişkinliğe geçiş dönemi olan ergenlik, kimlik duygusunun geliştiği bir dönem olması yönüyle önem kazanmaktadır. Bu açıdan ergenlik, belki de hayatın en zorlu ve kritik evresidir.

Genç bu dönemde kendine tüm zamanların en önemli sorusunu sormaya başlar: “Ben kimim?”. Ergenlerin bu soruyu sordukları dönem, aynı zamanda onların her çeşit ideolojik değere tutkulu bir ilgi gösterdikleri bir dönemdir. Bu dönemin en büyük özelliği “bağlılık”tır. Bağlılık kavramının da inançla ilgili olduğu düşünüldüğünde, genç için doğru yönlendirmelerin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bununla birlikte, bu dönemde yönlendirme ihtiyacı ebeveynlerden, akıl hocalarına ve liderlere doğru kayar. Ve bağlılık kavramı, bu kişilerin ideolojik rehberliğini büyük bir hevesle benimsemeyi içerir. Bu sebeple, ergene doğru kimlik kazandırmada yardımcı olacak, çocuğun ideal olarak gördüğü gerçek ya da hayali figürler devreye sokulmalıdır. Bu figürler, rol model niteliğindeki yetişkinler olabileceği gibi, o kültürün sahip olduğu tarihsel şahsiyetler ve kahramanlar da olabilir (Erikson, 2014:114-117).

Bireyin olumlu bir kimlik duygusu geliştirebilmesinde, şüphesiz daha önceki gelişim dönemlerinde kazanmış olduğu karakter özelliklerinin önemi büyüktür. Bununla birlikte, bireyin taklit ve özdeşim yoluyla geliştirdiği kimliği, bu yeni dönemde çözümler yaşayabilir. “Askıya almak” olarak nitelendirilebileceğimiz bu yeni durum, gencin daha önce inandığı bütün değerleri yeniden gözden geçirmesine yol açabilir (Cüceloğlu, 2015:359). Yapılan gözden geçirme sonucunda, eğer ergen kendisi için en uygun özdeşleşmeyi gerçekleştirebilirse, gençte bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşur. Ne yazık ki pek çok genç, bu dönemde güçlü bir kimlik duygusu geliştiremez ve rol karmaşasına düşer. Bu noktada aşırı dindarlıktan dinsizliğe; alkol karşıtlığından alkol ve uyuşturucu düşkünlüğüne kadar pek çok kimlik karmaşası yansıtan durumla karşılaşılabilir (Burger, 2006:167). Bununla birlikte, ergenlik döneminde açık bir kimlik duygusu geliştirmemek, bu halin sürekli olacağı anlamına gelmemektedir. Ya da bir kimlik duygusu elde etmiş olmak, sonraki dönemlerde kimliğe yönelik bir takım meydan okumalar ve tehditler yaşamayacağını güvencesi değildir (Elkind, 1979:27-38). *Buna göre, aile ve okul çevresinde geliştirilen doğru bir kimlik yapısının, güçlü bir meydan okumayla istenmeyen bir kimliğe doğru evrilmesi riski göz önünde bulundurulmalıdır.*

Genç Yetişkinlik (Yakınlık Kurmaya Karşı Soyutlanma): Altıncı evre olan genç yetişkinlik, yaşam döngüsünde ergenlik sonundan orta yaşlara kadar uzanan erken aile dönemidir. Bu ve bundan sonra betimlenecek olan evrelere klasik psikanaliz yeni ve temel hiçbir şey

getirmemiştir (Elkind, 1979:27-38). Yakınlık kurmak için kişinin kimlik arayışını başarılı bir biçimde tamamlamış olması, “kim” ve “ne” olduğu konusunda sağlıklı bir bilgiye sahip olması gerekmektedir. Genç yetişkinin kendisini bir şeye adanmasındaki istikrar, büyük ölçüde ergenlikteki kimlik mücadelesinin sonucuna bağlıdır (Erikson, 2014:113). Kimlik arayışı çabalarından başarıyla çıkan genç, artık kendi kimliğini başkalarınınkini ile kaynaştırmaya hazırdır denilebilir. Genç yetişkinlik yılları yaklaşık 20 ila 25 yaş arasını kapsasa da, bu dönemin sınırları yaşlarla belirlenmekten ziyade dönemin başında yakınlığın gelişmesi, sonunda da üretkenliğin oluşmasına bağlıdır (Geçtan, 1995:111; İnanç&Yerlikaya, 2014:172).

Yakınlık kurmanın karşısı yalıtılmışlıktır. Kişi kimliğini kaybedeceği korkusuyla yakın ilişkilere girmekten kaçınabilir ya da kimliğini kazanamadığı için bunu başaramayabilir. Yakınlık kurmayı başaramayan bu insanlar duygusal soyutlanmayla karşı karşıya gelirler. Bu dönemdeki karmaşanın başarılı bir şekilde çözülmesi, bu dönemin temel gücü olan sevginin oluşmasını sağlayacaktır.

Yetişkinlik (Üretkenliğe Karşı Durgunluk): Üretkenlik evresi, çizelgedeki en uzun zaman aralığını kapsar. Kişinin çalışmaya yatırım yaptığı ve belki de aile kurduğu, sağlıklı ve üretken yaşamını daha ileriye taşımak adına zaman ve enerji harcadığı bu evre en az 30 yıl sürer. Yetişkin bu dönemde artan yükümlülükler ve sorumluluklarla karşı karşıyadır. Etrafımızın en yakınlarımızla çevrili olduğu bu dönem; hayatta olmak, başkalarıyla ilgilenmek ve başkalarından ilgi görmek için harika bir zamandır. Tüm bunlar doyurucu bir bütünlük taşıdığına her şey yolunda gider ve gelişir (Erikson, 2014:165-166). Jung’un orta yaş vurgusuna daha önce değinilmişti. *Erikson da, yetişkinlik dönemi içerisinde yer verdiği orta yaş, kritik bir süreç olarak nitelendirmektedir* (Erikson, 2014:123). Zira bu dönem, geriye çevrilmesi mümkün olmayan ve artık seçeneklerin iyiden iyiyeye azaldığı bir dönemi ifade eder.

Bu dönemin adaptasyon modu üreme, karmaşası ise durgunluktur. Burada kastedilen üreme salt çocuk sahibi olma ve büyütme anlamını değil, bireyin kendi ailesi dışında topluma yararlı işler gerçekleştirebilmesini ve kendinden sonra gelen kuşaklara rehberlik yapabilmemesini ifade etmektedir (Geçtan, 1995:111). Bu anlamda çocuksuz pek çok insan üretken olabileceği gibi, çok çocuklu bazı insanlar da üretkenlikte kısır kalabilirler. Bu dönemdeki kadın ve erkekler bir sonraki nesli yönlendirmekle ilgilenmeye başlarlar. Ebeveynlerin hayatı, çocukların hayatını biçimlendirmekle zenginleşir (Burger, 2006:169). Çocuk yetiştirmenin insanın kişisel gelişimi için ne kadar değerli olduğunu fark edememek, hem ebeveyn hem de çocuklar için acı verici olabilir. Ayrıca kendini diğer kişi ve gruplardan üstün görerek toplumsal sorumluluk üstlenmeyenler, Erikson’a göre, toplumdaki düşmanlıkların, yıkıcılığın ve afetlerin nedeni olabilmektedir (İnanç&Yerlikaya, 2014:173-174).

Yaşlılık (Benlik Bütünlüğüne Karşı Umutsuzluk): Yaşlılık, Erikson’un gelişim kuramında sonuncu dönemi ifade etmektedir ve altmışlı yaşlardan hayatın sonuna kadar geçen süreyi kapsamaktadır. İnsan tabiatı gereği kaçınılmaz olarak yaşlanır. Ancak bu dönemin atlatılması gereken bir kriz noktası vardır. Hayatın bir gün sona ereceği kişide iki duygu oluşturabilir: bütünlük ya da umutsuzluk. Geçmiş günlerine bakıp bundan memnuniyet duyanlar, son gelişim aşaması olan yaşlılığa bütünlük duygusuyla bakacaklardır. Aksi bir durum ise kişiyi umutsuzluğa sürükleyecektir. Erikson’a göre bu dönem, insanın yaşaması gereken ve telafisi olmayan biricik yaşama sahip olduğunun kabulüdür (Burger, 2006:170). Daha önceki yedi evrenin meyvesi olan bu evrede yaşam, kişinin geriye dönük olarak yaptığı bir muhasebeden ibarettir (Erikson, 2014:167). Bu muhasebe sonucunda elde edilmesi gereken duygu, tam olarak benlik bütünlüğüdür.

Erikson’un psikiyatri, psikoloji, eğitim alanlarında yaptığı çalışmalar, onu büyük ve uluslararası bir üne kavuşturmuştur. Bununla birlikte, tüm görüşlerinin de itirazsız kabul edildiğini

söylemek mümkün değildir. İnsana yaklaşımı ve insanın kendini iyileştirici güçleri hakkındaki görüşleri aşırı iyimser bulunmaktadır (Elkind, 1979:27-38).

III. Din Eğitimi Açısından Değerlendirme

Eğitimin görevi değişimdir. Bununla birlikte eğitim, değişimin imkânını psikoloji biliminden öğrenmek zorundadır. Yukarıdaki veriler dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, ilk kişilik kuramı olan Psikanalizm, kişilik gelişimi ve değişimi açısından oldukça önemli veriler ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımı benimseyen psikologların her birisi, dikkat çektikleri noktalarla kişiliğin gelişimi ve değişimi konusunda ayrı ayrı ve kıymetli katkılar sunmuşlardır.

Fromm'un gözüyle psikoloji tarihinin en büyük ismi olan Freud'un ortaya koyduğu ve göz ardı edilmemesi gereken en önemli husus, kişiliğin çocukluğun **ilk beş yılında** -neredeyse-değiştirilemez bir şekilde biçimlendiği düşüncesidir. Freud'a göre, beş yaşından sonra kişilik değişimi mümkün değildir. Her ne kadar Adler dışında bu fikri tümüyle benimseyen başka bir psikolog olmasa da, diğer yeni-Freudcular da ilk beş yılın kişilik gelişimindeki önemini inkâr etmemektedirler. Söz konusu olan bireyin ilk beş yılı olunca, doğal olarak aile kavramı öne çıkmaktadır. Günümüzde çocuk eğitiminde aile unsurunun önemi konu ile meşgul olan bütün kesimlerce kabul edilmiş ve eğitimle ilgili tüm faaliyetler bu gerçek üzerine inşâ edilmiştir (Dodurgalı, 2011:152). Çocuk okul çağına gelinceye kadar, onun hayatını şekillendiren en güçlü ve önemli unsur aile çevresidir (Gözütok, 2016:71). Çocuğun birincil ya da aslî sosyalleşmesi aile ortamında gerçekleşmektedir (Okumuş, 2014). Buna göre, çocuğun "ilk eğitim kurumu" ailesi, "ilk öğretmeni" de annesi olmaktadır. Kadının aile içerisinde çeşitli görev ve sorumlulukları bulunsa bile, bunların -belki de- en önemlisi çocukların doğru ve sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesidir. Ailede çocuğa verilmesi gereken eğitimin en önemli unsurlarından birisi de şüphesiz dinî eğitimidir. Ahlakî eğitimi de bunun dışında görmek mümkün değildir.

İlk çocukluk dönemi, -belki güven duygusuna bağlı olarak- çocuğun etkiye oldukça açık olduğu bir dönemdir. Sonraki hiçbir dönem, çocuk üzerinde böyle bir etkiyi doğurmayabilir. Çocuklardaki bağlanma ve etkiye açıklık özelliği bizi doğal olarak "model" kavramına götürmektedir. Psikologlar çocuğun gelişimleri açısından bir modele ve örneğe ihtiyaç duyduğu görüşünde hemfikirdirler (Yavuz, 2012:101). Buna göre, çocuğun doğru bir kişilik geliştirmesinde ailelere düşen en büyük ödevlerden birinin doğru model ve örneklik olduğu söylenebilir. Zira çocukların en büyük özelliği, ebeveynleri taklit etmesidir. İlk çocukluk döneminin yegâne öğrenim aracı taklittir. Ailenin sergilediği dinî/ahlakî tutum ve davranışlar, çok iyi gözlemciler olan çocukların dine tutum ve yaklaşımlarını doğrudan etkileyecektir.

Freud'un geliştirdiği kuramda dikkate alınması gereken ikinci husus **süperego** (üst-benlik) kavramıdır. Freud'un geliştirdiği yapısal modelin bir unsuru olan üst-benlik, dört-beş yaşlarında ortaya çıkmaktadır. Freud'a göre, haz ilkesine göre hareket eden alt-benliğin, ahlak ilkesine göre hareket eden üst-benlik tarafından kontrol edilebilmesi mümkündür. Yukarıda dile getirilen ilk beş yıl vurgusu ve bu dönemde ortaya çıkan üst-benlik yapısı bir arada değerlendirildiğinde, ailelere önemli görevler düştüğü söylenebilir.

Bir "iç muhasebe yapısı" olarak nitelendirebileceğimiz vicdan, insanda bir imkân ve potansiyel olarak mevcuttur. İnsanın sahip olduğu özellikler, onun vicdanlı bir kişiliğe sahip olmasına uygundur. Aileye düşen çocuğun doğru bir vicdan yapısına sahip olmasına yardım etmektir. Ailenin çeşitli durumlarda sergilediği davranışlar ya da doğrudan yönlendirmeleri, çocuğun vicdanını şekillendirmeye başlar. Ödül ve cezalar, emir ve yasaklar çocuğun vicdanını şekillendiren önemli araçlardır. Çocuktaki ahlakî gelişimin üç yaşından itibaren başladığı dikkate alınır, özellikle üç yaşından itibaren çocuğun doğru bir kişilik ve vicdan geliştirmesine özen göstermek gerekmektedir. Din ve ahlak penceresinden bakıldığında, ebeveynlere düşen en büyük sorumluluk,

ilk beş yılın kişilik gelişimindeki -boşluğu doldurulamaz- yerini dikkate alarak, çocukta sağlam bir vicdan duygusu (üst-benlik) geliştirmek ve çocuğun doğru bir kişilik kazanmasına çok yönlü katkılar sağlamaktır.

Son olarak Freud'un en önemli keşiflerinden biri olan "**bilinçdışı**" kavramına dikkat çekmek istiyoruz. Freud'a göre, kişiliği gerçekte yöneten, bilinçdışıdır. Günümüzde de önemi yadsınamayan bilinçdışı kavramı (Küçükbezirci, 2013), çocuğun doğru bir kişilik geliştirmesinde bir unsur olarak değerlendirilebilir. Çocuğun bilinçdışına doğru mesajlar göndermek, onun doğru bir kişilik geliştirmesine katkılar sağlayabilir. Bununla birlikte, bilinçdışına gönderilen dinî ve ahlakî açıdan olumsuz mesajların da, tam tersi sonuçlar doğuracağı açıktır. Bu sebeple, ebeveynlerin çocukların bu tür etkilere maruz kalmaması için dikkatli olmaları ve bu tür etkilerden koruyacak tedbirler almaları yerinde olacaktır.

Adler'in görüşlerine konu bağlamında bakıldığında, O'nun da, Freud'un kişilik gelişimindeki ilk beş vurgusuna aynen katıldığı görülecektir. Bununla birlikte Adler, Freud'un gelişim dönemleri anlayışını reddetmektedir. Adler'in Freud'a bir başka itirazı ve genel psikolojiye büyük bir katkısı ise, kişilik gelişimindeki "**sosyal etki**"ye büyük önem atfetmesidir. Adler'in sosyal faktörlere önem veren yaklaşımı, kendisinden sonra gelen pek çok kuramı etkilemiştir. Özellikle, çocuğun kişilik gelişimindeki ebeveyn etkisine dikkat çeken Adler, çocuğun ileriki dönemlerde kişilik sorunları yaşamasını ebeveyn tutumlarına bağlamaktadır. Adler'in kişilik gelişimindeki sosyal etkiyi dile getirmesi ve özellikle ebeveyn etkisine dikkat çekmesi, din eğitiminde göz ardı edilmemesi gereken hususlardan bir tanesidir.

Psikanalitik grubun en üretken yazarı olarak **Jung**, Freud'un kuramına önemli katkılar sağlamaktaydı. Bununla birlikte o da gruptan ayrılmak zorunda kaldı. Her şeyden önce Jung, Freud'un ortaya koyduğu karanlık tablo yerine, iyimser bir insan tabiatı resmetmiştir. Adler gibi O da, kişilik gelişimindeki toplumsal ve kültürel etkilere vurgu yapmıştır. Jung ayrıca, kişilik gelişiminde ailenin etkisi yanında okul faktörüne de dikkat çekmiştir. O'na göre, eğitimciler de en az ebeveynler kadar çocuklar üzerinde etkiye sahiptir. Öğretmenler, çocuğun kişiliğindeki aksamaları fark edebilmeli ve bunları başarıyla giderebilmelidir.

Gelişim evreleri anlayışını reddeden Adler ve gelişim evrelerini çocukluk dönemiyle sınırlayan Freud'un aksine Jung, insan gelişiminin tümünü kapsayan bir yaklaşımı benimsemiştir. Jung'un diğer psikologlardan en büyük farklarından biri olarak, onlar çocukluk, ergenlik ve yaşlılık dönemlerine odaklanırken, onun "**orta yaş**" döneminin sorunlarına dikkat çekmesi gösterilebilir. Dört dönem halinde incelediği gelişim evrelerinde, Jung'un çocukluk dönemiyle ilgili dikkat çektiği nokta, içgüdüsel davranışları dışında çocuğun neredeyse bütün davranışların ebeveynler tarafından yönlendiriliyor olmasıdır. Böyle bir durumda, sağlıklı bir kişiliğin gelişiminde anne-babaların doğru yönlendirmeleri önem kazanmaktadır. Bununla birlikte, Jung'un asıl vurgusu "orta yaş" dönemine olmuştur. Jung'a göre, kişilik gelişimindeki büyük değişiklikler orta yaş döneminde yaşanır. Jung, orta yaş evresinde hayatın anlamını sorgulamaya başlayan insanlarda, bir anlam krizi yaşanabileceğine dikkat çekmektedir. O'na göre, geçmişle muhasebe yapan insanın geriye baktığında anlamlı bir şeyler bulması, onu bu krizden çıkaracaktır. Aksi bir durum ise, kişilik bütünlüğünü zedeleyecek bir anlam krizi doğurabilir. Buna göre, dönemin hassas yapısı dikkatlerden kaçırılmamalı; oluşabilecek riskler ya da değerlendirilebilecek fırsatlar takip edilmelidir.

Yeni-Freudcu yaklaşımlar içerisinde **Horney**, Adler'in dikkat çektiği ve Jung'un da önem atfettiği kişilik gelişimindeki sosyal etkiyi, bütün çalışmalarının merkezine yerleştirmiştir. Tüm meslek yaşamı boyunca, kişilik gelişimindeki **toplumsal ve kültürel etkileri** inceleyen Horney, kişiliğin şekillenmesinde biyolojik faktörlerin değil, sosyal ve kültürel şartların daha etkili olduğu sonucuna varmıştır. Diğer psikologlar gibi, Horney de, çocukluktaki yaşantıların, kişilik gelişiminde

büyük bir öneme sahip olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte, Psikanalitik ekolün kişilik gelişimini sadece çocukluğun ilk yıllarıyla sınırlayan yaklaşımını reddetmektedir. O'na göre, kişilik gelişimi sonraki dönemlerde de devam etmektedir. Doğuştan gelen özelliklere daha az işaret ederek, sosyo-kültürel faktörlere bağlı bir kişilik modeli geliştiren Horney, psikolojiye önemli katkılar sunmuştur.

Sullivan, Psikanalitik yaklaşımın determinist anlayışını diğer psikologlara göre daha çok benimsiyor olsa da, davranışların salt içgüdülerle yönetildiği fikrini O da kabul etmez. Diğer yeni-Freudcuların ortaya atıp geliştirdikleri gibi, Sullivan da, kişiliğin temel olarak sosyal ve kültürel güçler tarafından şekillendiği düşüncesine sahiptir. Erken çocukluk deneyimlerinin önemini kabul etmekle birlikte, kişilik gelişiminin ilerleyen yıllarda da devam edebileceğini düşünür. Sullivan'ın oluşturduğu gelişim evrelerinde ergenlik döneminin özel bir konumu vardır. Yedi evrede incelediği gelişim basamaklarının üçünü ergenlik dönemine ayırması, bu dönemin önemine dikkat çektiği şeklinde değerlendirilebilir. Özellikle **ön ergenliğin iyileştirici etkisi** üzerine dikkat çeken Sullivan, önceki dönemlerde normal dışı olarak kabul edilen bazı davranışların, bu dönemde düzeltilebildiğini ve olumlu davranışlara dönüştürülebildiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte, ona göre, ön ergenlikte yapılan bazı hataların sonraki dönemlerde düzeltilmesi güçtür. Bu noktada özellikle sınıf öğretmenlerine ve sonrasında muhatap oldukları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) öğretmenlerine önemli görevler düşmektedir. Zira Sullivan'ın dikkat çektiği iyileştirici etki, okulun eğitimsel rolünü doğru oynamasıyla mümkün olabilecektir. Bu çerçevede 2010 yılından itibaren yürürlüğe giren ve okullarda uygulanmaya başlayan "Değerler Eğitimi Uygulamaları"nın öğrencilerin kişilik gelişimleri açısından olumlu olarak değerlendirilebilir (Cihan, 2014). Sullivan'ın geliştirdiği kuram, içerdiği gelişim evreleri açısından ebeveynlere ve öğretmenlere çocuk eğitiminde kullanabilecekleri önemli bazı öneriler sunmaktadır.

Yeni-Freudcu psikologlar arasında Freud'un temel kavram ve yaklaşımlarına en sadık psikolog **Erikson**'dur. Bununla birlikte, Psikanalitik yaklaşıma O'nun da ciddi bazı itirazları bulunmaktadır. Erikson, doğuştan gelen özelliklerin önemini kabul etmekle birlikte, diğer yeni-Freudcularda olduğu gibi O da, kişilik gelişimindeki sosyal ve tarihsel faktörlere büyük önem vermektedir. Psiko-seksüel yaklaşıma karşılık, psiko-sosyal kuramı geliştirmiş olması, Erikson'un Freud'dan temel ayrılık noktasının, kişilik gelişimindeki sosyal ve kültürel etkiler olduğu sonucunu doğurabilir. Erikson, Freud'un ilk beş yaştan sonra kişilik değişimi yaşanmayacağı konusundaki katı tutumunu reddeder. Adler hariç, diğer yeni-Freudcuların da itiraz ettiği bu konu, Erikson'da en vurgulu halini alır. O'na göre gelişim çocukluk dönemiyle sınırlanamaz. Aksine gelişim ve değişim yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Erikson'un gelişim konusunda getirdiği yenilik, bununla da sınırlı değildir. İlk çocukluktan sonraki değişimi kabul etmeyen Freud'un aksine Erikson, bir evrede oluşabilecek istenmeyen bir durumun, sonraki bir evrede düzeltilebileceğini düşünmektedir. Böylelikle, Sullivan'ın ön ergenlik için tanıdığı olduğu değişim şansı, Erikson'da sonraki dönemler için de geçerli olmaktadır.

Erikson'un geliştirdiği kuram içerisinde din eğitimcilerinin dikkatlerine sunduğu önemli konulardan birisi "**kimlik bunalımı**" kavramıdır. Karakteri itibarıyla "ideolojik" bir dönemi ifade eden ergenlik, çocukluk ve ön ergenlik döneminin üzerine inşa olduğu yapıyı tümünden yıkma riskini barındırmaktadır. Ergenlik dönemindeki bir genç, aşırı dindar yaklaşımlardan en uç noktadaki dinsizlik anlayışına kadar pek çok renge bürünebileceği bir dönemden geçmektedir. Bu duruma, çocukluk döneminin yetersiz ya da yanlış eğitim uygulamaları sebebiyet verebileceği gibi, dönemin karakteri itibarıyla, olması gereken eğitimin tam bir şekilde verildiği durumlarda bile, ailede oluşturulan manevi esintinin dışarıdaki sert ve güçlü rüzgârlar karşısında aciz kalması da neden olabilir. Buna göre, aileye yardımcı bir kurum olarak okul toplumuna büyük görevler düşmektedir. Bu çerçevede okullarda zorunlu dersler arasında yer alan DKAB dersinin ve isteğe bağlı olarak

Turkish Studies

verilen seçmeli din derslerinin önemi bir kat daha artmaktadır. Ayrıca, sadece ergenlik dönemi için değil, ilk çocukluk döneminden başlamak üzere tüm gelişim süreçlerinde edebiyat (Karaca, 2015), müzik, sinema ve tiyatro gibi sanatsal ürünlerinin de sürece katkısı sağlanabilir. Bu durumda, dinî ve ahlakî gelişime katkı sağlayacak edebiyat ve sanat ürünlerinin ortaya konması önem kazanmaktadır.

IV. Sonuç

Antik çağlardan beridir insan, kendisi hakkında mütemadiyen sorular sormuş ve bunlara cevaplar bulmaya çalışmıştır. “*İnsan değişir mi?*” sorusu da, insan hakkındaki nihayetsiz sorulardan bir tanesidir. Önceleri aklî ve felsefî bir çaba olan insanı anlama konusu, bir asrı aşkın bir süredir psikoloji biliminin yegâne bilimsel konusu haline gelmiştir. Binlerce yıllık geçmişin felsefî birikimine ve yakın zamanların deneysel çalışmalarına rağmen, insan hâlâ karşımızda büyük bir “muamma” olarak durmaktadır. Bununla birlikte, insan hakkında sağlam ve bilimsel verilere ulaşmak söz konusu olunca, başvurulması gereken yer, yine psikolojinin sağladığı veriler olmaktadır. Belli bir model doğrultusunda insanı şekillendirme çabası olarak nitelendirebileceğimiz eğitim, insanın gelişim ve değişim potansiyel ve imkânlarını psikoloji biliminden öğrenmek zorundadır. Eğitim çalışmalarının başarısı, psikoloji biliminin insan gelişimi ve değişimine dair ortaya koyduğu sonuçları yakından takip etmeye bağlıdır. Buna bağlı olarak, din eğitiminin kişilik bütünlüğüne sahip mü’min bireyler yetiştirme ideali de, gelişim psikolojisinin sağladığı verilerin dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır.

İnsanın girift ve karmaşık yapısının tabii bir sonucu olarak, kişiliğin üzerinde uzlaşmış bir tanımı yoktur. Bununla birlikte, yapılan tanımlarda üzerinde en çok durulan iki özelliğin kişiliğin *biricikliği* ve *tutarlılığı* olduğu söylenebilir. Kişiliğin en dikkat çekici yanı, biricikliğidir. Öyle ki, kişiler adedince kişiliğin olduğu, psikologların genelde kabul ettiği bir durumdur. Kişilik tanımlarının üzerinde durduğu ikinci husus ise tutarlılık kavramıdır. Belli bir kişilikten bahsedebilmek için, kişinin tutum ve davranışlarında süreklilik ve tutarlılık bulunması gerekir. Tutarlılık kavramı, kişiliğin mahiyetini daha iyi anlamamıza yardımcı olurken, diğer yandan bizi başka bir soruyla karşı karşıya getirmektedir: “*Eğer davranışlarımız süreklilik gösteriyorsa, değişim nasıl mümkün olacaktır?*”.

Psikoloji sahası, kişiliğin ana unsurlarından biri olan tutarlılığı vurgularken, onun değişebilme imkân ve potansiyelini de ortaya koymaktadır. Bu noktada yapılması gereken, kişilik kuramlarının değişimin imkânına dair ortaya koyduğu verilere bakmak olacaktır. Pek tabidir ki, kişilik kuramları fizik kanunları gibi net ve kesin değildir. Bununla birlikte, kişilik kuramlarının insana dair ortaya koyduğu veriler dikkatle incelenmek durumundadır. Zira her birisi kişiliğin farklı bir yanına odaklanan kuramlar, uzun yılların gözlem ve deneylerine dayalı olarak bilim dünyasına en sağlıklı ve tutarlı bilgileri aktarmaya çalışmaktadır. Bütün kişilik kuramlarının kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi tek bir makalenin sınırlarını aşacağından, bu çalışmada yalnızca Psikanalitik yaklaşımların kişilik gelişim ve değişimine dair görüşleri incelenmiştir. Psikanaliz denilince hiç şüphesiz Freud akla gelmektedir. Bununla birlikte, Freud ekolünden ayrılıp kendi görüşlerini geliştiren psikologların da Psikanalize önemli katkıları olmuştur.

Freud’un kişilik tasarımı iki önemli model ile karşılaşılmaktadır. Bunlar topografik model ve yapısal modeldir. Topografik modelin din eğitimi penceresinden bakıldığında en önemli kavramı “bilinçdışı”dır. Freud, geliştirdiği bu kavramla çeşitli eleştirilere maruz kalsa da, uzun zamandır “*bilinçdışının gücü*” farklı kesimlerce değişik maksatlarla kullanılmaya devam etmektedir. Henüz üzerinde yapılmış kayda değer çalışmalar bulunmasa da, din eğitimi bilinc dışının olumlu ya da olumsuz etkisi göz ardı edilmemelidir. Freud’ın geliştirdiği yapısal modelde ise dinî ve ahlakî gelişim açısından üst-benlik kavramı öne çıkmaktadır. Bu modele göre, haz ilkesine göre hareket eden alt-benliği, ahlak ilkesine göre hareket eden üst-benliğin kontrol edebilme gücü vardır. Üst-

Turkish Studies

benliğin 4-5 yaşlarında geliştiği düşünülürken, ailenin büyük sorumluluğu ortaya çıkmaktadır. Çocukta güçlü bir vicdan duygusu ve üst-benlik geliştirmek, temelde ailenin sorumluluğundadır. Freud'a göre, üst-benliğin geliştiği beş yaş, kişilik gelişiminin sonuna işaret etmektedir. Freud, bu dönemden sonra kişilikte kayda değer bir gelişim ve değişimi kabul etmez.

Adler, Freud'un kişilik gelişiminin beş yaşında tamamlandığı görüşüne katılmaktadır. Bununla birlikte Adler, Freud'un yeterince üzerinde durmadığı ebeveyn etkisine vurgu yapar. O'na göre çocuğun ileriki yaşlarda kişilik sorunu yaşamasında ebeveynlerin tutumu oldukça etkilidir. Adler yine Freud'dan farklı olarak kişilik gelişimini belli dönemler halinde ele almaz.

Jung, Freud kadar ayrıntılı olmasa da, O da kendi gelişim evrelerini ortaya koymuştur. Freud'un pregenital dönem vurgusuna karşın Jung, orta yaş dönemini öne çıkarmıştır. Jung'a göre kişinin 35-40 yaşlarındaki kritik eşiği, bütün bir kişilik oluşturabilmektir.

Horney'nin temel vurgusu Freud'un ihmal ettiği kültürel ve toplumsal etkilerdir. Meslek yaşamı boyunca kişilik gelişimi üzerindeki toplumsal ve kültürel etkileri inceleyen Horney, bu alanda psikolojiye önemli katkılar sağlamıştır. Horney'e göre, kültürel etkiler yanında, çocuklukta yaşantıların kişilik gelişiminde büyük bir önemi vardır.

Sullivan, Freud'un davranışlarımızın içgüdüler tarafından belirlendiği varsayımını reddederek, kişiliğin sosyal güçler tarafından şekillendiğini belirtmektedir. Sullivan, geçirdiği uzun bağımlılık süreci nedeniyle, çocuğun başkaları tarafından etkilenmeye müsait bir yapısının olduğunu söylemektedir. Diğer psikologlar gibi O da, çocukluk deneyimlerinin kişilik gelişimindeki önemine işaret etmektedir. Kişilik gelişimini yedi dönemde inceleyen Sullivan'ın en büyük vurgusu ergenlik dönemine olmuştur. Zira Sullivan, yedi gelişim döneminin üçünü ergenlik dönemine ayırmıştır. Sullivan'a göre, ön ergenlik dönemindeki yaşantılar kişiliğin gelişimi için oldukça önemlidir. Gelişimin ilk aşamaları esnasında yapılan hatalar, ön ergenlikte düzeltilebilir. Fakat ön ergenlikte yapılan hataların sonraki evrelerde düzeltilmesi güçtür.

Kişilik gelişimine dair ortaya konulan görüşlerin **Erikson** tarafından bir ileri aşamaya taşındığı görülmektedir. Kendinden önce en fazla yedi dönemde ele alınan gelişim dönemleri, Erikson tarafından sekiz farklı dönem halinde incelenmiştir. Kuşkusuz bu, gelişim dönemlerinin daha detaylı ele alınmasına imkân sağlamaktadır. Ancak konumuz bağlamında Erikson'un getirdiği en önemli yenilik, insanın her dönemde değişebileceği ve gelişebileceği bilgisidir. Hatırlanacağı üzere Sullivan geçmiş hatalara karşı son düzeltme şansının ilkokulun ilk yılları (ön ergenlik) olduğunu söylemişti. Erikson ise kişilik gelişiminin ergenlikte bitmediğini, aksine hayat boyu devam ettiğini dile getirmektedir. Üstelik Erikson'a göre, bir önceki dönemin hataları, bir sonraki dönemde düzeltilebilme imkânına sahiptir.

Sonuç olarak söylenebilir ki, Psikanalitik yaklaşım kişiliğin gelişimi ve değişimi konusunda din eğitimi bilimi açısından göz ardı edilemeyecek veriler sunmaktadır. Psikanalitik kuramlara göre, çocukluğun ilk yılları kişilik gelişiminde kritik öneme sahiptir. Bununla birlikte sonraki dönemlerde de köklü kişilik değişimleri mümkündür. Sağlıklı ve doğru bir kişiliğin gelişiminde başta aile olmak üzere, sosyal ve kültürel çevrenin çok büyük etkisi vardır. İlkokul yılları, aile ortamındaki bazı hataların düzeltilmesinde önemli bir fırsat dönemidir. Kimlik duygusunun geliştiği ergenlik dönemi ve bütünlük duygusunun arandığı orta yaş döneminin hassasiyetleri dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Psikanalizin geldiği son noktada Erikson'un dile getirdiği "yaşam boyu gelişim" imkânı, din ve ahlak eğitiminin teorik ve pratik sorumluluğunu üstlenenler tarafından sağlıklı ve bütün bir kişilik için gelişim ve değişim fırsatı olarak görülmelidir.

KAYNAKÇA

- Adler, A. (2004). *Yaşamın Amacı ve Anlamı* (Çev. Şipal, K., 7. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Adler, A. (2014). *Çocuk Eğitimi* (Çev. Şipal, K., 5. Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akarsu, B. (1998). *Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Akiskal, H. S. ve ark. (1985). Thenosologic Status of Borderline Personality: Clinical and Polysomnographic Study. *The American Journal of Psychiatry*, 142:192-198.
- Allport, G. W. (1956). *Personality: A Psychological Interpretation*. London: Constable & Company Ltd.
- Arkar, H. ve Ark. (2005). Mizaç ve Karakter Envanteri'nin Türkçe Formunun Faktör Yapısı, Geçerlik ve Güvenirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 16(3):190-204.
- Armaner, N. (1973). Şahsiyet Terbiyesinde Dini Kültürün Rolü. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1):143-149.
- Aslan, E. (1992). Benlik Kavramı ve Bireyin Yaşamındaki Etkileri. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4:7-14.
- Atak, H. (2011). Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 3(1):163-213.
- Atku, Y. (2016). Levinson'un Kuramında İlk Yetişkinlik Döneminin Yaşam Yapısı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 8 (2):162-177.
- Baymur, F. (1994). *Genel Psikoloji* (11. Baskı). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Bayraklı, B. (1997). *İslam'da Eğitim* (5. Baskı). İstanbul: İFAV Yayıncılık.
- Bee, H. & Boyd, D. (2009). *Çocuk Gelişim Psikolojisi* (Çev. Okhan Gündüz). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Bilgin, B. (2001). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık.
- Burger, J. M. (2006). *Kişilik* (Çev. Erguvan Sarıoğlu, İ. D.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Carrel, A. (2015). *İnsan Denen Meçhul* (Çev. Bayrak, F. Z.). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Cassier, E. (2009). *İnsan Üstüne Bir Deneme* (Çev. Arat, N.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cebeci, S. (1996). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cevizci, A. (1997). *Felsefe Sözlüğü* (2. Baskı). Ankara: Ekin Yayınları.
- Cihan, N. (2014). Okullarda Değerler Eğitimi ve Türkiye'deki Uygulamaya Bir Bakış. *Turkish Studies*, Sayı: 9/2, 429-436.
- Cüceloğlu, D. (2015). *İnsan ve Davranışı* (31. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çamdibi, H. M. (1983). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*. İstanbul: Han Yayınları.
- Dodurgalı, A. (2011). *Ailede Din Eğitimi* (4. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ekşi, H. (2006). Din Eğitimi, Gençlik ve Kişilik. *Gençlik, Din ve Değerler* (Ed: Hökelekli, H., 2. Baskı). İstanbul: Dem Yayınları.
- Elkind, D. (1979). Erik Erikson: İnsanda Gelişimin Sekiz Evresi (Çev. Dönmez, A.). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 12(1): 27-38.
- Erikson, E. H. (2014). *İnsanın 8 Evresi* (Çev. Akkaya, G., 2. Baskı). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Evrin, S. (1976). *Psikoloji Açısından Şahsiyet Bir Buud Olarak İçedönüklük-Dışadönüklük Sorunu Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul.
- Fazlıoğlu, İ. (2015). *Sözün Eşiğinde*. İstanbul: Papersence Yayınları.
- Freud, S. (2012). *Dinin Kökenleri* (Çev. Kapkın, A. T., 2. Baskı). İstanbul: Payel Yayınları.

- Freud, S. (2014). *Psikanaliz Üzerine* (Çev. Şipal, K., 4. Baskı). İstanbul: Cem Yayınları.
- Fromm, E. (2012). *Psikanalizin Bunalımı* (Çev. Kına, K. E., 3. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, E. (2015). *Kendini Savunan İnsan* (Çev. Arat, N., 10. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, E. (2016a). *Özgürlükten Kaçış* (Çev. Yeğin, Ş., 2. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Erich F. (2016b). *Sahip Olmak Ya Da Olmak* (Çev. Arıtan A., 4. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Furseth, I. & Repstad, P. (2013). *Din Sosyolojisine Giriş* (Çev. Çapçioğlu, İ. & Halil A., 2. Baskı). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Geçtan, E. (1992). *İnsan Olmak* (11. Baskı). İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Geçtan, E. (1995). *Psikanaliz ve Sonrası* (6. Baskı). İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Gözütok, Ş. (2016). *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Eğitim Metodları*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Günay, M. (2003). *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*. İzmir: İlya Yayınları.
- Gürses, İ. & Kılavuz, M. A. (2011). Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2):153-166.
- Haşimî, M. A. (2015). *Kur'an ve Sünnet'e Göre Müslüman Şahsiyeti* (Çev. Tosun, R., 14. Baskı). İstanbul: Risale Yayınları.
- Izutsu, T. (2013). *Kur'an'da Dîni ve Ahlâkî Kavramlar* (Çev. Ayaz, S., 5. Baskı). İstanbul: Pınar Yayınları.
- İnanç, B. Y. & Yerlikaya, E. E. (2014). *Kişilik Kuramları* (9. Baskı). Ankara: Pegem Yayınları.
- Jung, C. G. (1997). *Din ve Psikoloji* (Çev. Şişmen, C., 2. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1990). *İnsan, Aile ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kağıtçıbaşı, Ç. & Cemalcılar, Z. (2016). *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar* (18. Baskı). İstanbul: Evrim Yayınları.
- Karaca, F. (2007). *Dini Gelişim Teorileri*. İstanbul: Dem yayınları.
- Karaca, N. (2015). İrade Eğitimi, Değer Aktarma ve Rol Model Olmada Edebiyatın Yeri ve Önemi. *Turkish Studies*, 10(16), 827-846.
- Kılıç, S. (2015). *Kur'an Vahyi ve Hz. Peygamber*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Komiyon (1992). *Türkçe Sözlük*. TDK, İstanbul.
- Korkmaz, M. (2010). Yaygın Din Öğretiminde Yeterlik Ölçeği Geliştirme Süreci: Kur'an Kursu Öğreticileri Eğitim-Öğretim Yeterlikleri Ölçeği Örneği. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1)239-256.
- Köylü, M. (2014). *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi* (5. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.
- Kulaksızoğlu, A. (2002). *Ergenlik Psikolojisi* (5. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kurt, A. (2009). Dindarlığı Etkileyen Faktörler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 1-26.
- Kutluer, İ. (2000). İlim'n-nefs. *DİA*, 22, 148-151.
- Küçükbezirci, Y. (2013). Bilinçaltı Mesaj Gönderme Teknikleri ve Bilinçaltı Mesajların Topluma Etkileri. *Turkish Studies*, 8/9, 1879-1894.
- Mart, Ö. (1956). *Eğitim Psikolojisi*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. (2008). The Five-Factor Theory of Personality. *Handbook of Personality* (Third edition). New York-London: The Guilford Press, 159-181.
- Merter, M. (2014). *Nefs Psikolojisi ve Rüyaların Dili*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Merter, M. (2016). *Dokuz Yüz Katlı İnsan* (15. Baskı). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Okumuş, E. (2014). Din ve Sosyalleşme. *Turkish Studies*, 9(11):429-454.
- Platon (2016). *Devlet* (Çev. Eyüboğlu S. & Cimcoz M. A., 29. Baskı). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Saroglou, V. (2000). Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika'da Yapılan Yeni İncelemeler (Çev. Uysal, V.). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 23-144.
- Sayın, A. & Aslan, S. (2005). Duygudurum Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 16 (4), 276-283.
- Schultz, D. P. & Schultz, S. E. (2005). *Theories of Personality* (8 th edition). Wadsworth Cengage Learning.
- Schumacher, E. F. (2016). *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz* (Özel, M.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Selçuk, M. (2005). *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler* (3. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Senemoğlu, N. (1997). *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim*. Ankara: Ertem Matbaacılık.
- Slaght, W. E. A. (1928). Actual and Possible Contributions of Psychology to The Development of Religious Education. *Religious Education*, 23 (Jan 1, 1928):35.
- Taylor, C. (2012). *Benliğin Kaynakları* (Çev. Baş S. A. & Baş, B., 1. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Taymur, İ. & Türkçapar, M. H. (2012). Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi. *Psikiyatride Yeni Yaklaşımlar*, 4(2):154-177.
- Tosun, Cemal (2002). *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (2. Baskı). Ankara: Pegem A Yayınları,
- Trout, D. M. (1928). Contributions of Psychology to Religious Education. *Religious Education*, 23 (Jan 1, 1928):40.
- Turan, Y. (2009). *Kişilik Özellikleri ve Dinsel Yönelimler Üzerine Bir Araştırma*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Urhan, V. (1998). *Kişiliğin Doğası*, Konya: Vadi Yayınları.
- Uysal, V. (1996). *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Ülken, H.Z. (2013). *Eğitim Felsefesi* (3. Baskı). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Yavuz, K. (2012). *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (3. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yavuzer, H. (2012). *Çocuk Psikolojisi* (35. Baskı). İstanbul: Remzi Kitapevi.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Gündoğdu, Y.B. (2016). "Psikanalitik Kişilik Kuramlarına Göre Gelişim ve Değişimin İmkânı / The Possibility of Development and Change by Psychoanalytic Theory of Personality", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Mehmet Akkuş Armağanı) Volume 11/17 Fall 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10020>, p. 373-404.